

תחיית המילים

תרבות היידיש במחנות העקורים

אלה פלורסהיים

המכון הבין לאומי לחקר השואה | **יד ושם**
רשות הזיכרון לשואה ולגבורה

המרכז לחקר תוצאות השואה והשלכותיה
ע"ש דיאנה ואלי זבורובסקי

מרכז זלמן שזר
לחקר תולדות העם היהודי
ירושלים

המערכת המדעית מרכז זלמן שזר
פרופ' עמנואל אטקס – יו"ר, פרופ' גור אלרואי, פרופ' אלישבע באומגרטן, פרופ' ירון הראל,
פרופ' מוטי זלקין, מר יחזקאל חובב, מר צבי יקותיאל, פרופ' יעקב שביט

מנהלת ההוצאה לאור: חיה פז כהן
עורך ראשי: יחזקאל חובב
עריכה לשונית: לילך צ'לנוב
הפקה והבאה לדפוס: נעה גרינולד-עסיס

ספר זה יוצא לאור בסיוע
משרד התרבות והספורט
בית שלום עליכם
הקרן ע"ש אלכסנדר ר' דושקין, במכון ליהדות זמננו ע"ש אברהם הרמן,
האוניברסיטה העברית, ירושלים

מסת"ב 6-366-227-965-978
מספר קטלוגי 185-693
© כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי
וליד ושם, רשות הזיכרון לשואה ולגבורה, תש"ף 2020
www.shazar.org.il
publications.marketing@yadvashem.org.il
אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או מכני, לרבות
צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.
סדר ועימוד: רונית גלעד
הדפסה: דפוס אופסט נתן שלמה
ירושלים

תוכן העניינים

9	פתח דבר
13	מבוא
15	אירופה לאחר המלחמה ומעמד העקורים היהודים בגרמניה
24	מרכזי תרבות היידיש לאחר השואה
32	מחקר העיתונות והייחוד של עיתונות שארית הפליטה
35	מחקר שארית הפליטה
43	המקורות ושאלות המחקר
45	על המקורות ועל התרגומים
47	פרק ראשון: העיתון במחנה העקורים, אופיו ומעמדו
47	תרבות הפרסום והדפוס במחנות העקורים
49	עיתונות שארית הפליטה – מבט כולל
54	קשרים בין העיתונים
58	דפוס והפצה במחנות העקורים
67	העיתונים בחיי החברה במחנות העקורים: המשכיות וחדוש
73	העיתונים הנבחרים
73	אונדזער וועג [דרכנו] – מינכן
79	אונדזער שטימע [קולנו] – מחנה העקורים ברגן-בלזן
88	לאַנדסבערגער לאַגער צײַטונג [עיתון מחנה לנדסברג] – מחנה העקורים לנדסברג
93	אונדזער האָפּענונג [תקוותנו] – מחנה העקורים אַשׁוּוֹגָה
97	פרק שני: יידיש ושפות אחרות במחנות העקורים
101	היידיש – שפת תרבות ותקשורת
105	העיסוק ביידיש ועידודו
112	דְּבַר יידיש – לְמַד עברית
122	אנגלית וגרמנית במחנות העקורים

127	פרק שלישי: הנצחת ספרות היידיש ותרבותה במחנות העקורים
130	משמעות הכתיבה ביידיש בגרמניה לאחר השואה
137	מדורי תרבות וספרות
144	פרסום מחודש של ספרות היידיש הקלסית
154	הנצחתם של סופרי היידיש שנספו בשואה
161	הנצחת מרכזי ספרות היידיש במזרח אירופה
165	פרק רביעי: התמודדות עם השואה באמצעות יצירה ביידיש
166	כתיבת ספרות ביידיש בעיתוני שארית הפליטה
181	עדויות בעיתונות שארית הפליטה וייחודן
186	תאטרון היידיש במחנות העקורים
	פרק חמישי: העקורים וסופרי היידיש: קשרים שנקמו באמצעות
217	עיתוני שארית הפליטה
221	השתתפות סופרי היידיש בעיתוני העקורים
223	הסופרים שעמדו בקשרים עם העקורים בגרמניה
233	תגובות ראשונות וגילויי הזדהות עם העקורים
239	סיוע ממשי של אנשי ספרות לעקורים בגרמניה
243	סיוע של סופרי היידיש לפעילות ספרותית של העקורים
247	תרומה ספרותית של סופרי היידיש לעיתוני העקורים
255	ביקורי סופרים במחנות העקורים בגרמניה
264	השפעות הדדיות והתפתחות ספרות העקורים
272	פרסום כתביהם של העקורים מחוץ לגרמניה
276	בשלות ועמידה מנגד
284	פרק שישי: סיכום ומסקנות
286	תגובה ספרותית מסורתית
289	מרכז יידיש בישראל ואנשי שארית הפליטה
294	משמעות העיסוק ביידיש במחנות העקורים
299	מקורות וביבליוגרפיה
325	מפתח אישים ומקומות

מבוא

ויאמר: אם יבוא עשו אל המִּחְנָה האחת וְהָקֵהוּ
וְהָיָה הַמִּחְנָה הַנֶּשְׂאָר לְפִלִּיטָה
(בראשית לב, ט)

פסוק זה מביא את דבריו של יעקב אבינו לפני המפגש עם עשו אחיו, והוא אחד המקורות התנ"כיים לביטוי 'שְׂאֲרִית הַפְּלִיטָה'.¹ הפסוק מתאר מכה שרק חלק ממחנהו של יעקב יוכל לשרוד ממנה. אולם חששותיו של יעקב התבדו, וכל משפחתו ורכושו בשני המחנות ניצלו; גורלה של יהדות אירופה במלחמת העולם השנייה היה, כידוע, אחר בתכלית. השימוש במונח 'שארית הפליטה' לציון הניצולים המעטים שהצליחו לשרוד את מסע ההשמדה וההרג החל, ככל הנראה, עוד במהלך המלחמה, כאשר פעל המשטר הנאצי במלוא רצחנותו, ורק עם סיום המלחמה, עת התחוויר גודל האובדן והאסון – הכחדתם של כשישה מיליוני יהודים – קיבל הביטוי את מלוא משמעותו. אז הוברר כי מן העדה הגדולה של יהדות אירופה לא נשארה אפילו פליטה אלא רק שארית, רק שריד קלוש ממנה.

היום המונח 'שארית הפליטה' מציין במיוחד אוכלוסיית ניצולים מסוימת, את הקבוצה בת כמה מאות אלפי האנשים שהתכנסה וקובצה במחנות העקורים באוסטריה, באיטליה ובמיוחד בגרמניה, ושהייתה רובה ככולה נתונה לשלטון של רשויות הכיבוש האמריקניות והבריטיות. שם זה יוחד כבר בידי הניצולים עצמם, ותחתיו הם התארגנו במחנות העקורים לאחר שחרור מחנות הריכוז בידי בעלות הברית.² אם כן, בתודעת בני הזמן ובמחקר כיום 'שארית הפליטה' אינו מונח המציין את כלל היהודים לאחר השואה, ואף לא את כל ניצולי השואה ששרדו את המלחמה, אלא את קבוצת הניצולים

1 ראו גם בראשית מה, ז; מלכים ב יט, לא; עזרא ט, יד; דברי הימים א ד, מג ועוד.

2 יהודה באואר, 'ראשית התהוותו של ארגון שארית הפליטה בבאואריה', יד ושם: קובץ מחקרים ח (תשל"א), עמ' 117–144; זאב מנקוביץ, בין זיכרון לתקווה: ניצולי השואה בגרמניה הכבושה, ירושלים תשס"ז, עמ' 11–13, וראו להלן במבוא.

הייחודית שכונסה במחנות העקורים והחלה להתגבש בהם למן השחרור ועד ראשית שנות החמישים. קבוצה זו עומדת במוקד הספר הזה.

מחנות העקורים בגרמניה לאחר מלחמת העולם השנייה לא פעלו תקופה ארוכה, ועם זאת, החיים היהודיים החיוניים שנוצרו במסגרתם, ובמיוחד הפעילות התרבותית הענפה שאפיינה את החיים האלה, מייחדים את התקופה הזאת. תנאי חייהם של אלפי ניצולי השואה שהתאספו במחנות העקורים בגרמניה התאפיינו, בעיקר בראשיתם, בקושי ובמחסור. הים השחרור, ההכרה שרבים מהם נותרו בודדים בעולם, והצלקות והחסכים הגופניים והנפשיים העיקו על ניצולים רבים, שכן גם באזורים ובמחנות שהיו בפיקוחם של האמריקנים והבריטים הם המשיכו לסבול לא אחת מפגיעות על רקע אנטישמי. עם הזמן ניכר שיפור מסוים בתנאי הקיום הבסיסיים במחנות, אולם גם אז נותרו תחושות הארעיות והשאפה לצאת את המחנות, אם לארץ ישראל ואם למקומות אחרים, התחושות הדומיננטיות. עם זאת, למרות הארעיות של מחנות העקורים, מעצם הגדרתם החלו מתקמים במסגרתם חיי חברה ותרבות עשירים. ניצולים רבים התחילו לשקם את חייהם אט-אט; רבים מהם נישאו, הולידו ילדים ופנו לאסוף מחדש את שכרי חייהם. מגמה זו קיבלה ביטוי רחב גם במישור הציבורי: בכל מחנה ומחנה צמחה במהירות הנהגה מקומית של העקורים, נוסדו מערכת חינוך ומחלקות סעד, ובעיקר, החלה להתפתח פעילות תרבותית נמרצת שרובה התנהלה ביידיש.³

יידיש הייתה לשון הדיבור והתקשורת העיקרית של הניצולים, והשפה הראשית שבה התנהלו חיי הציבור במחנות. קשה לקבוע במדויק את מספרם של דוברי היידיש, אולם, כאמור, רובה המכריע של הפעילות הציבורית והתרבותית במחנות – ועדי הניהול על חטיבותיהם, העצרות והכנסים, מופעי התרבות, וכמעט כל עיתונות שארית הפליטה – התנהלה בשפה זו.⁴ אחד הביטויים הבולטים ביותר של העשייה התרבותית הפורייה ביידיש הייתה עיתונות יידיש רחבת ההיקף שיצאה לאור במחנות העקורים – יותר ממאה פרסומים שונים ומגוונים התפרסמו במחנות העקורים, עשרות אלפי

3 על מקומם של ילדי שארית הפליטה במחנה העקורים ברגן-בלזן – יתומי המלחמה והילדים שנולדו במחנה לאחר השחרור – בשיקום הניצולים ובמאמציהם לחזור לחיים, ועל תרומת הטיפול בהם במערכות החינוך והרווחה להתנהלות מחנה העקורים כולו, ראו Hagit Lavsky, 'The Role of Children in the Rehabilitation Process of Survivors: The Case of Bergen-Belsen', *Children and the Holocaust*, Washington 2004, pp. 103–115

4 לדיון רחב בנושא מקומה של היידיש במחנות העקורים ובמעמדן של שפות אחרות בקרב אנשי שארית הפליטה, ראו בפרק השני.

עמודי דפוס, מחיבורים קצרים בני עמודים אחדים, כתובים בכתב יד ומשוכפלים בתחילת הדרך, ועד כתבי עת עבי כרס, מודפסים וסדירים בחלוף הזמן (שינוי המעיד על שיפור התנאים ההדרגתי במחנות שאפשר להרחיב את הפרסומים למיניהם ולהגביר את תכיפות הופעתם של גיליונות העיתונים). כמה מהעיתונים האלה היו בעלי אופי מפלגתי ותנועתי, ואילו אחרים היו עיתונים מקומיים או עיתונים על-אזוריים שהופצו בתפוצה נרחבת.⁵

מרכזיותם של העיתונים והיותם גורם חברתי בעל השפעה במחנות העקורים ניכרים קודם כול ממוקומם החשוב בעיני הניצולים עצמם. על חשיבות זו מעידה המידיות שבה יצאו לאור הפרסומים הראשונים. ראשוני העיתונים (כמו 'תחיית המתים' בבוכנוואלד ו'אונדזער שטימע' [קולנו] בברגן-בלזן) יצאו לאור כבר בשבועות ובחודשים הראשונים שלאחר השחרור בתנאים-לא-תנאים, ולעתים ויתרו העוסקים במלאכה על צורכיהם האישיים לטובת חומרי גלם כמו נייר ודיו. עם חלוף הזמן גדל מספרם של הפרסומים ואיכותם השתפרה והשתכללה, ועד מהרה נעשו העיתונים לכלי הביטוי הראשי למתרחש במחנה, להלכי הרוח בו ולקורותיו, ולערוץ הקשר המרכזי עם העולם שבחוץ. הנה כי כן, בשל גודש הפרסומים העיתונאיים, התכיפות יוצאת הדופן של הופעתם, ותפקידם החברתי הניכר, עיתונות שארית הפליטה היא מקור היסטורי חשוב, שדרכו אפשר לבחון לא רק את קורות המחנות, את דרך התנהלותם ואת התפתחותם, אלא גם את חיי הרוח של הניצולים ואת תרבותם.

אירופה לאחר המלחמה ומעמד העקורים היהודים בגרמניה

בפתיחה לספרו 'עקורי אירופה' מתאר מרק ויימן את האנדרלמוסיה המוחלטת שפשתה באירופה עם סיום מלחמת העולם השנייה.⁶ לבד מן הערים ההרוסות, מסילות

5 ראו להלן, בפרק הראשון. בעניין עיתונות שארית הפליטה בגרמניה יש להזכיר גם את פרסומם של עיתונים ופרסומים שהוציאו לאור קבוצות העקורים הלא-יהודים שנמצאו גם הן בחסות בעלות הברית בגרמניה. עוד על קבוצות אלו, ראו להלן, עמ' 17. למחקר העוסק, למשל, בעיתונות העקורים יוצאי ליטא בגרמניה לאחר מלחמת העולם השנייה, ראו Frank Passic, 'Displaced Persons Periodicals [as a] Valuable Genealogical Resource', *The Lithuanian Museum Review* 203 (July–September 2003), pp. 16–17

6 ראו Mark Wyman, *Europe's Displaced Persons, 1945–1951*, Ithaca–London 1998, pp. 15–37. גם דן סטון מתאר בהרחבה את המציאות הכאובה והסבוכה של תקופת השחרור ואת ניסיונות ההתארגנות מחדש לאחר המלחמה: Dan Stone, *The Liberation*

הרכבת המופגזות והדרכים המשובשות כליל, החלו מיליונים רבים של אנשים בני לאומים רבים שנעקרו מבתייהם במהלך המלחמה לנוע ממקום למקום בניסיון לאתר בני משפחה, לחזור לבתייהם או למצוא מקלט אחר. בגרמניה לבדה היו באביב 1945, עם סיום הקרבות, כשמונה מיליון איש – מי שברחו או גורשו מבתייהם, עובדי כפייה ושבוים שהובאו למדינה ואסירים ששוחררו מן המחנות על אדמת גרמניה. בעלות הברית, שהחזיקו בשטחי אירופה המשוחררת, ביקשו עוד לפני סיום המלחמה להיערך לטיפול בבעיית הפליטים הצפויה – היערכות שבאה לידי ביטוי בהקמתה של סוכנות אונרר"א (UNRRA: United Nations Relief and Rehabilitation Administration) בשנת 1943, היא סוכנות הסעד והשיקום של בעלות הברית (ומאוחר יותר של האו"ם, עם ייסודו בשנת 1945), וכן בהחלטות שהתקבלו בוועידת יאלטה שהתכנסה בפברואר 1945 בחצי האי קרים. בוועידה נפגשו פרנקלין דלנו רוזוולט, וינסטון צ'רצ'יל ויוסיף סטלין, מנהיגי המעצמות שלחמו בנאצים, כדי להתכונן ליום שלאחר מפלת גרמניה. עיקרי ההחלטות שקיבלו השלושה נגעו להקמת ארגון האו"ם ולחלוקת שטחי אירופה בין המעצמות, והם שהביאו, למעשה, לייסודם של הגוש המזרחי והגוש המערבי וליצירתו של 'מסך הברזל' שחצץ בין שטחי אירופה המזרחית, שהיו נתונים לשליטה סובייטית ולמשטר קומוניסטי, לבין אזורי אירופה המערבית, שעם מיגור הכיבוש הנאצי נוסד בהם שלטון דמוקרטי. הגבול בין שני הגושים חילק את גרמניה לארבעה אזורי שליטה: אזור הכיבוש הרוסי במזרח המדינה, אזורי השליטה של ארצות הברית ובריטניה במערב, וכן אזור קטן יותר בדרום-מערב המדינה שהועבר לשליטתה של צרפת. אוסטריה חולקה חלוקה דומה בין ארבעת הכוחות האלה, והיא וגרמניה היו נתונות, למעשה, לממשל צבאי עד לייסוד גרמניה המזרחית וגרמניה המערבית העצמאיות בשנת 1949 ולהקמת אוסטריה העצמאית בשנת 1955 (בפעם הראשונה מאז סיפוחה לגרמניה הנאצית בשנת 1938).

בוועידת יאלטה עסקו הדיונים גם בהסכמי רפטריאציה, קרי השבת אזרחים שנמלטו במהלך המלחמה למדינות אחרות למדינות המוצא שלהם, ובאופן הטיפול בפליטי מלחמה, בעקורים ובשבוים. עם זאת, ביום סיום המלחמה התחוור שבעיית העקורים ברחבי אירופה בכלל, ובגרמניה בפרט, גדולה עשרת מונים מששערו המנהיגים, והיא חורגת בהרבה מהממדים שהמעצמות נערכו להם בתכנוניהן ובאמצעיהן. כאמור, ביום סיום המלחמה במשטר הנאצי במאי 1945 היו ברחבי אירופה מיליוני אנשים שנעקרו

מאמצות מוצאם במהלך המלחמה.⁷ אף על פי כן, ולמרות האתגר האדיר שהונח לפתחן של בעלות הברית וקשיי התחבורה וההתארגנות הגדולים במוצאי המלחמה, בין אביב 1945 לסתיו 1945 עלה בידי צבאות בעלות הברית ואונרר"א להשיב לארצות מוצאם במזרח אירופה ובמערבה בין שישה לשבעה מיליון איש ממיליוני העקורים שהיו בגרמניה. ברם, בראשית 1946 התברר שכמיליון איש נותרו באזורי הכיבוש בגרמניה. בקבוצה זו היו עקורים שסירבו לחזור לארצותיהם ולבתיהם ממניעים פוליטיים (אימת השלטון הקומוניסטי, חשש שיואשמו בשיתוף פעולה עם המשטר הנאצי ועוד), כלכליים או אישיים, והיו בה פולנים רבים, רוסים ואוקראינים, וכן חלק קטן יותר של ניצולים יהודים.⁸ יתר על כן, מספר האנשים בקבוצה זו השתנה תדיר הן בשל המשך היציאה הדלילה של פליטים מגרמניה, הן בשל כניסה של פליטים אליה (בהם, למשל, יהודים שהגיעו בדרכי 'הבריחה' ממזרח אירופה אל מחנות העקורים, וראו להלן).⁹

ביום השחרור היו על אדמת גרמניה כ-200,000 יהודים ניצולי מחנות הריכוז וההשמדה וצעדות המוות. מספרם הידלדל במהרה: גם לאחר שחרור מחנות הריכוז בידי בעלות הברית מתו רבים ממחלות ומתשישות; אחרים עזבו את גרמניה ועשו את דרכם חזרה לבתיהם במערב אירופה ובמזרחה בתקווה לאתר קרובי משפחה ומכרים שאולי שרדו גם הם את המלחמה (כפי שיורחב להלן, רבים מהחוזרים מזרחה עתידיים

7 בשל פיזורם הרב של העקורים במחנות ובמרכזי האיסוף, ובשל הניידות הרבה אליהם ומהם, הנתונים המדויקים בדבר מספר העקורים היהודים והלא-יהודים באירופה אינם ודאיים. בעיקר נטושה מחלוקת בנוגע למספרם המדויק של היהודים במחנות העקורים. הדיון שלהלן מסתמך על נתונים המופיעים במחקרים האלה: חגית לבסקי, לקראת חיים חדשים: ניצולים ועקורים בברגן-בלזן ובאזור הכיבוש הבריטי בגרמניה, 1945–1950, ירושלים תשס"ו, עמ' 18–27; הנ"ל, 'קהילה של ניצולים: חברה, פוליטיקה וארגון בברגן-בלזן לאחר 1945', משואה כח (תש"ס), עמ' 53–54; הנ"ל, "'שארית הפליטה' מאובייקט לסובייקט: מגמות במחקר, יהדות זמננו 6 (תש"ן), עמ' 27–29; דוד שערי, "'שארית הפליטה": קווי ייחוד', משואה ז (תשל"ט), עמ' 22–24; הנ"ל, 'ייחודה של "שארית הפליטה"', משואה כח (תש"ס), עמ' 23–25.

8 ספרו של ג'רארד דניאל כהן עוסק ב'מיליון האחרון' הזה של עקורים בגרמניה, ובודק את התפתחות החוק הבין-לאומי בתחום זה, במעמדם של העקורים ובאופן הטיפול בהם על פי תפיסת זכויות האדם בשנים שלאחר מלחמת העולם השנייה. ראו Gerard Daniel Cohen, *In War's Wake, Europe's Displaced Persons in the Postwar Order*, Oxford 2012. לניתוח דמוגרפי של הניצולים היהודים בגרמניה, ראו לבסקי, לקראת חיים חדשים (לעיל, הערה 7), עמ' 18–27.

9 וראו סקירתה של חגית לבסקי את תנועת האוכלוסין האדירה בתקופה זו מגרמניה ואליה, לבסקי, שם, עמ' 8–10.

לעשות את המסע חזרה לכיוון מערב אירופה לאחר שיתבדו תקוותיהם לשקם את חייהם בארצות מוצאם). מלבדם הצליחו עוד אלפים ספורים מקרב הניצולים לצאת את גרמניה במסגרת תכניות סיוע (כגון שליחת כמה אלפי ניצולים, בעיקר נשים, לשוודיה) או בכוחות עצמם (מקצתם ניסו להגיע לנמלים בדרום אירופה כדי לעלות ארצה). אם כך, מאותה קבוצת ניצולים יהודים נותרו בין 50,000 ל-60,000 נפש, והם רוכזו במה שעתידיים להיות מכונים 'מחנות עקורים' שהוקמו בשטחי הכיבוש בגרמניה ובאוסטריה, ובעיקר באזור השליטה האמריקני בדרום גרמניה ובמרוכזה, ובאזור השליטה הבריטי בצפון-מערבה.

כאמור, גודלה של קבוצת הניצולים שרוכזה במרכזי איסוף – חלקם במחנות שבעלות הברית הסבו לצרכים החדשים או הוקמו למטרה זו, חלקם בבניינים ובבתים מגורים שהופקעו לטובת העקורים – עתיד להיות דינמי מאוד. שכן, לצד יציאה דלילה של ניצולים ממחנות העקורים, של עולים בלתי-לגאלים לארץ ושל מהגרים לארצות אחרות, היה זרם שוטף מתגבר והולך של יהודים שנכנסו אליהם. ראשונים הצטרפו אל אוכלוסיית מחנות העקורים בסוף שנת 1945 כמה אלפי פריזונים ולוחמי גטאות שהתחבאו ביערות, לעתים עם משפחותיהם. אולם עיקר הנכנסים היו יהודים שנמצאו בפולין בעת סיום המלחמה ושל רפטריאנטים, יהודים שברחו לרוסיה עם ראשית המלחמה והוחזרו עתה לפולין במסגרת הסכמי הרפטריאציה שנחתמו בין רוסיה הסובייטית לפולין ביולי 1945 (בחשבון כולל היה שיעורם של הניצולים היהודים-פולנים פחות מעשירית מהאוכלוסייה היהודית בפולין ערב המלחמה, אוכלוסייה שמנתה יותר משלושה מיליון יהודים).¹⁰ נוסף עליהם הגיעו למחנות חלק מהיהודים שחזרו מגרמניה לפולין ולמזרח אירופה לאחר סיום המלחמה, אך נואשו מחיפושיהם וביקשו לחזור מערבה.

רוב הניצולים ('ה'ישירים' ו'הלא-ישירים') האלה הגיעו לגרמניה בדרך לא דרך ובמספרים גדלים והולכים במסגרת 'הבריחה' שהנהיגו ניצולים ושליחים מארץ ישראל.¹¹ הגורם לעזיבת ניצולים רבים כל כך את פולין היה חוסר רצונם לחזור ולהשתקע ב'בית הקברות' של משפחותיהם וקהילותיהם, חוסר רצון שרק התחזק

10 בפולין היו בתום המלחמה 80,000 יהודים, וכ-200,000 יהודים ברחו לרוסיה והוחזרו לפולין. חלק ניכר מהרפטריאנטים הגיעו למחנות העקורים אחרי המלחמה, ושיעורם בקרב אוכלוסיית העקורים עמד על כשני שליש. הגעתם של הרפטריאנטים באלפיהם הייתה בעלת השפעה גדולה על החיים במחנות העקורים, ראו נעמה סרי-לוי, 'הרפטריאנטים במחנות העקורים, 1946–1947', ילקוט מורשת צו (טבת תשע"ז), עמ' 39–75.

11 למחקר מקיף על ארגון 'הבריחה', מניעיו, מוביליו ודרכי פעולתו, ראו יהודה באואר,

בעקבות הקשיים הפוליטיים והכלכליים הכבדים לאחר המלחמה, ובמיוחד לנוכח אין ספור גילויי האנטישמיות האלימה שבהם נתקלו הניצולים היהודים שביקשו לחזור לעריהם ולבתיהם.¹²

תהליך זה של כניסת יהודים למחנות העקורים במרכז אירופה הוא עוד יותר בקיץ 1946. המפנה הדרמטי אירע בעקבות פוגרום שהתרחש בעיירה הפולנית קיילצה (Kielce) ב-4 ביולי באותה השנה. התקפה משולחת רסן זו לוותה בעלילת דם, והייתה אחד משיאי הביטויים האנטישמיים הבתר-מלחמתיים בפולין. הפוגרום הזה הוכיח לניצולים רבים כי הם לא יוכלו לשקם את חייהם במדינה, ולאחריו הם החלו לעשות את דרכם בהמוניהם בנתיבי 'הברחה' מערבה ולהציף את מחנות העקורים (בעיקר את המחנות באזור האמריקני, בשל מדיניותם הקשוחה פחות של האמריקנים באישור כניסתם של יהודים אלו למחנותיהם, לעומת מדיניותם של הבריטים). בשלב האחרון של 'אכלוס' המחנות, בשנת 1947, נוספו לאוכלוסיית מחנות העקורים עוד כמה אלפי יהודים מצ'כוסלובקיה, מהונגריה ומרומניה שברחו מארצותיהם מסיבות כלכליות ובשל האנטישמיות הגוברת אף בהן. כך נקבצו אל מחנות העקורים ניצולים יהודים שראו במחנות מקום שממנו יוכלו לצאת את אירופה במוקדם או במאוחר.

ארגונו הפנימי של אזור הכיבוש הבריטי בגרמניה היה שונה מארגונו הפנימי של האזור האמריקני. האזור הבריטי בצפון המדינה היה ריכוזי יותר, ורוב העקורים התאספו במחנה ברגן-בלזן, שבשיאו היו בו כ-12,000 איש, והיה למחנה העקורים הגדול ביותר. נוסף על כך החלו להיווצר באזור זה קהילות יהודיות עצמאיות חדשות בכמה ערים, קהילות שעמדו על פי רוב בקשר עם העקורים בברגן-בלזן. לעומת האזור הבריטי היה אזור הכיבוש האמריקני במרכז גרמניה ובדרומה בעל אופי מפורז יותר, והיו בו מחנות רבים ושונים, ובגדולים שבהם, כמו לנדסברג (Landsberg), פֶרְנוּוֹלד (Föhrenwald) ופֶלְדֶפִינג (Feldafing), היו 4,000–6,000 איש. גם באזור זה גרו עוד כמה עשרות אלפי

הברחה, תל אביב תשל"ד; דוד אנגל, בין שחרור לברחה: ניצולי השואה בפולין והמאבק על הנהגתם, 1944–1946, תל אביב תשנ"ז.

12 ישראל גוטמן מציין במחקרו הרחב על היהודים בפולין לאחר השואה כי מהשחרור ועד קיץ 1947 נרצחו בפולין יותר מאלף יהודים בשורה של אירועים מקומיים, וכי ציבור הניצולים היהודים במדינה היה בסכנה מתמדת. ראו ישראל גוטמן, היהודים בפולין לאחר מלחמת העולם השנייה, ירושלים תשמ"ה, עמ' 33. לתיאור מפורט של תנאי חייהם של הניצולים היהודים בפולין בשנים הראשונות לאחר השואה ומעמדם הפוליטי ראו בחלק הראשון של ספרו של אלי צור, לבלוב אחרון: השומר הצעיר בפולין 1944–1950, ירושלים תשע"ח, עמ' 7–81, וכן חנה שלומי, אסופת מחקרים לתולדות שארית הפליטה היהודית בפולין, 1944–1950, תל אביב תשס"א; אנגל (לעיל, הערה 11).

עקורים מחוץ למחנות העקורים, בתוך הערים הגדולות, ובראשן מינכן ופרנקפורט, וסביבן ובתוכן נוצר ריכוז צפוף של מחנות עקורים וקהילות יהודיות חדשות (ראו מפה בעמ' 22). כן יש לציין את קבוצות ההכשרה החקלאיות ואת בתי הילדים שריכוזו בתוכם אלפי ילדים ובני נוער ניצולים.¹³ בשיאו עמד אפוא מספרם של העקורים היהודים בגרמניה על כ-180,000 נפש, ורובם הגדול, כ-150,000 ניצולים, שהו באזור הכיבוש האמריקני.¹⁴

על פי הערכת החוקרים היום, בשלהי 1946 ובמהלך 1947, בשיא ההגירה פנימה אל המחנות השונים, היה גודלה של אוכלוסיית העקורים היהודים בכללותה, בגרמניה, באוסטריה ובאיטליה, בין 250,000 ל-300,000 נפש.¹⁵ מעניין לציין שעדות בת הזמן נוקבת במספרים גבוהים בהרבה. היום ידוע שמספרים אלו, במיוחד מספר העקורים היהודים, מופרזים, אך ייתכן שיש בהם כדי להעיד על תחושת הניצולים בשעת מעשה, או לכל הפחות על ניסיונם לעורר את תשומת הלב העולמית לחומרת מצבם:

פראבלעמען פֿון רעפאטריאציע, הילף, איבערזידלונג און שוץ וואָס שייד פליטים און אויסגעוואַרצלטע פּערזאָנען – זיינען באַהאַנדלט געוואָרן אויף די זיצונגען פֿון דעם ספּעציעלן קאָמיטעט פֿאַר פליטים בײַ דער אָרגאַניזאַציע פֿון די פֿאַראײניקטע פֿעלקער. ווי אומגעהויער ברייט ס'איז דער פֿאַרנעם פֿונעם פליטים-פראַבלעם קאָן מען זען פֿון דעם פֿאַקט, וואָס אַ מיליאָן זעקס הונדערט פֿינף און זיבעציק טויזנט אייראָפּעיִשע פליטים... וועלן מוזן באַזאָרגט ווערן דורך דער נײַער אינטערנאַציאָנאַלער קערפּערשאַפֿט... וועגן ייִדישע פליטים און אויסגעוואַרצלטע פּערזאָנען איז ניטאָ קיין גענויע ציפֿער. מיר ווייסן אָבער פֿון דעם באַריכט פֿון דער ענגליש-אַמעריקאַנישער אויספֿאַרשונגס-קאָמיסיע, אַז זייער צאָל ווערט געשאַצט אויף 391,000. די ייִדישע אָגענץ פֿאַר ארץ-ישראל גיט אָן אין איר מעמאָראַנדום

13 לנתונים מפורטים על מעברי ניצולים לתוך גרמניה, התאספותם במחנות העקורים, וכן פילוח של המבנה הדמוגרפי של אוכלוסיית העקורים, ראו לבסקי, לקראת חיים חדשים (לעיל, הערה 7), עמ' 18–27, וכן מנקוביץ (לעיל, הערה 2), עמ' 27–34.

14 לבסקי, שם, עמ' 26.

15 כאמור, אין הסכמה כוללת במחקר בדבר מספרם המדויק של העקורים היהודים, ראו הערה 7 לעיל. על פי זאב מנקוביץ, אוכלוסיית העקורים היהודית בגרמניה, באוסטריה ובאיטליה מנתה 300,000 נפש. ראו מנקוביץ (לעיל, הערה 2), עמ' 12. חריגים במיוחד הם הנתונים המופיעים במחקרו המוקדם של צמח צמריון, המעריך את מספרם הכולל של העקורים היהודים בגרמניה, באוסטריה ובאיטליה בכ-170,000. ראו צמח צמריון, העיתונות של שארית הפליטה כביטוי לבעותיה, תל אביב תש"ל, עמ' 18, ועמ' 26 הערה 5.

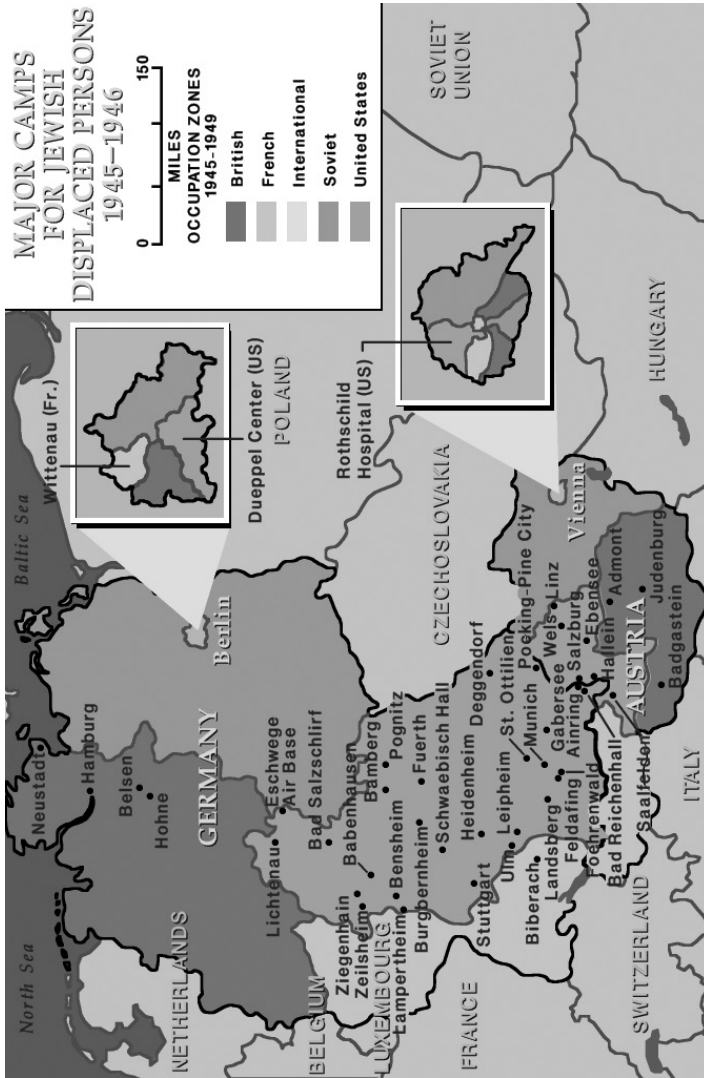
צום ספעציעלן קאָמיטעט אַ גרעסערע צאָל, נעמלעך – 455,000 פליטים און אויסגעוואָרצלטע יידן.¹⁶

[בעיות של רפטריאציה, עזרה, העברה והגנה על פליטים ועקורים נידונו בישיבות של הוועדה המיוחדת לפליטים של האו"ם. עד כמה רחבת היקף בעיית הפליטים אפשר לראות מן העובדה שהגוף הבין-לאומי החדש הזה יהיה חייב לדאוג למיליון שש מאות שבעים וחמישה אלף פליטים אירופים... על מספר הפליטים והעקורים היהודים אין מידע מדויק, אבל אנחנו יודעים מדו"ח הוועדה האנגלו-אמריקנית שמספרם מוערך בכ-391,000. הסוכנות היהודית לארץ ישראל מוסרת במזכר שהגישה לוועדה המיוחדת מספר גבוה יותר, כלומר – 455,000 פליטים ועקורים יהודים.]

בסופו של דבר הצטמצם מספר העקורים במחנות במידה ניכרת רק לאחר הקמת מדינת ישראל במאי 1948 ונהירתם של רבים אליה, וכן בעקבות קבלת חוק העקורים בארצות הברית באותה השנה, חוק שהגדיל את מכסת העקורים שהותר להם להגר למדינה. עזיבת העקורים את המחנות הובילה לבסוף להתרוקנותם ולסגירתם ב-1950–1951.¹⁷

16 [ללא שם מחבר], 'יוגא און די פליטים', אונדזער שטימע 11 (12.7.1946), עמ' 22.
17 אחרון מחנות העקורים היה מחנה פרנוולד בדרום גרמניה, באזור האמריקני, והוא נסגר רק בפברואר 1957. ראו Angelika Königseder and Juliane Wetzel, *Waiting for Hope: Jewish Displaced Persons in Post-World War II Germany*, Evanston 2001, pp. 95–166.

מפת מחנות העקורים המרכזיים¹⁸

מפת מחנות העקורים העיקריים 1945 – 1946 (באדיבות מוזיאון השואה בווינגטון)

המפה מתוך Menachem Rosensaft (ed.), *Life Reborn: Jewish Displaced Persons 1945-1951*, Washington 2001, p. 146. לרשימה מלאה של מחנות העקורים ולמידע על היקף אוכלוסיית העקורים בכל מחנה ומחנה, ראו קוניגסאדר וווצל (לעיל הערה 17), נספח, עמ' 215-256.

סיפורם של אנשי שארית הפליטה בגרמניה היה חלק מתמונה רחבה ומורכבת. לפיכך, מעמדם של הניצולים היהודים ודרך הטיפול של בעלות הברית וארגוני הסיוע בהם הושפעו לא רק מניסיונותיהם הקשים של הניצולים בזמן המלחמה ולאחריה, אלא בעיקר משיקוליה של מערכת פוליטית ובירוקרטית רחבת היקף שביקשה לטפל בכל עקורי המלחמה.

אחד הביטויים לכך היה חוסר ההכרה הראשוני של בעלות הברית ביהודים כקבוצה לאומית נפרדת. ניצולי השואה התשושים לא זכו בתקופה הראשונה שלאחר השחרור לטיפול הייחודי שנזקקו לו, וסווגו רק על פי ארצות מוצאם. גישה זו יצרה לעתים מצבים סבוכים, למשל, כאשר יהודים ממוצא אוקראיני שוכנו באותם המגורים עם אוקראינים אחרים שהיו משתפי פעולה עם הנאצים, מהלך שגרר לא אחת המשך של הפגיעה ביהודים.¹⁹ לעתים קרובות נאבקו העקורים היהודים בכוחות עצמם בסיווג הזה שנכפה עליהם, דרשו להישאר יחד בגרמניה וסירבו סירוב אקטיבי להישלח בחזרה אל ארצות מוצאם. דוגמה אחת לכך הוא סיפורה של קבוצה בת יותר מאלף ניצולים יהודים בברגן-בלזן שדחו את זיהויים כפולנים וסירבו להחזרתם מזרחה, סירוב שהביא לפינויים בידי הבריטים ממחנה העקורים למחנה ייעודי אחר.²⁰

שינוי ניכר ביחס אל העקורים היהודים חל בעקבות דוח הריסון בקיץ 1945. ארל ג' הריסון, שליחו של הנשיא האמריקני הארי טרומן, הגיע אל מחנות העקורים בגרמניה כדי לבדוק את יחס רשויות הצבא לניצולים היהודים. דיווחו החד-משמעי של הריסון לא איחר לבוא. 'יחסנו אל הניצולים היהודים', קבע בנחרצות, 'הוא בדיוק כשל הנאצים. ההבדל היחיד הוא שאנו איננו משמידים אותם'.²¹ הריסון קרא להגדיל מיד את הקצאות המזון והביגוד לניצולים היהודים, לשפר את תנאי המגורים, ויותר מכך, להקים מחנות עקורים נפרדים ליהודים. הקריאה להפרדת היהודים מאוכלוסיית העקורים הגדולה בגרמניה נבעה, לדברי הריסון, מעצם זהותם הלאומית המשותפת והנבדלת, זהות שאי-אפשר להתכחש לה ושבתקופת המשטר הנאצי הביאה לפגיעה הקשה ויוצאת הדופן בחומרתה בהם. טרומן אימץ את דוח הריסון ואף שלח עותק ממנו לראש הממשלה

19 אנה הוליאן ערכה מחקר משווה בין קבוצות עקורים שנותרו בגרמניה, ובראשן אוקראינים, רוסים, פולנים ויהודים, ובדקה את מאפייניהן ואת היחס אליהן מצד רשויות הממשל הצבאי האמריקני, ומאוחר יותר גם מצד המנהל הגרמני. ראו Anna Holian, *Between National Socialism and Soviet Communism: Displaced Persons in Postwar Germany*, Michigan 2011

20 לבסקי, לקראת חיים חדשים (לעיל, הערה 7), עמ' 49.

21 ויימן (לעיל, הערה 6), עמ' 135.

הבריטי, קלמנט אטלי. הוא הנחה את הצבא האמריקני לשפר לאלתר את היחס ליהודים ואת הטיפול הניתן להם בגרמניה, ואף הורה למנות יועץ מיוחד לענייני יהודים. חוקרים אחדים ציינו כי ההכרה שהיהודים בגרמניה הם קבוצה לאומית נבדלת הייתה נקודת מפנה לא רק באופן הטיפול בהם בגרמניה אלא גם בעצם ההכרה העולמית בהם ובצדקת מאבקם להקמת מדינה יהודית, הכרה שסייעה סיוע רב משמעות למאמץ הציוני. עידוד נוסף למגמה זו היו המלצותיה של הוועדה האנגלו-אמריקנית לענייני ארץ ישראל שהוגשו באפריל 1946. הוועדה עסקה בסוגיית מעמדה הפוליטי של ארץ ישראל ובבעיית העקורים היהודים באירופה והכירה בקשר ביניהן. במהלך עבודתה ראינה הוועדה גם ניצולים יהודים רבים בגרמניה ושמעה את בקשתם החוזרת ונשנית לעלות לארץ ישראל. בהמלצותיה היא קראה, בין השאר, לתת רישיונות עלייה מידיים לארץ ל-100,000 מהעקורים במחנות.²² מעמדם של אנשי שארית הפליטה השתנה אפוא במרוצת השנים. הוא התפתח על פי הגדרות בין-לאומיות של פליטות וזכויות אדם, ובעקבות שינויים ביחסי הכוחות הפוליטיים ומאבקים עולמיים.²³

מרכזי תרבות היידיש לאחר השואה

חורבנם של מרכזי תרבות היידיש השוקקים במזרח אירופה במלחמת העולם השנייה, ובמיוחד השמדתם של מיליוני צרכני היידיש ודובריה, הביאו לשינוי דרמטי בתמונה

22 דן דינר עומד על שני העניינים האלה, קרי דו"ח הריסון והמלצות הוועדה האנגלו-אמריקנית, וכן על ההתגברות המחודשת של האנטישמיות במזרח אירופה, ורואה בהם שלושה גורמים מכריעים בדרך להקמת מדינת ישראל. ראו Dan Diner, 'Elemente der Subjektwerdung: Jüdische DPs in historischem Kontext', *Jahrbuch zur Geschichte und Wirkung des Holocaust*, Frankfurt 1997, pp. 229–248. גם אריה כוכבי עומד על נקודה זאת במחקרו, מתוך בחינה רחבה של הפוליטיקה העולמית בת הזמן בכלל, ושל המדיניות הבריטית בפרט. כזכור, בריטניה לא הייתה רק האחראית לאלפי עקורים יהודים באזור הכיבוש הבריטי בגרמניה, אלא גם מחזיקת המנדט על ארץ ישראל. ראו Arieh J. Kochavi, *Post-Holocaust Politics: Britain, the United States and Jewish Refugees, 1945–1948*, Chapel Hill 2001

23 ג'רארד דניאל כהן מנתח במיוחד את התפתחות המעמד החוקי של העקורים היהודים בגרמניה ואת היחס הבין-לאומי אליהם מסיום מלחמת העולם השנייה, דרך הקמת מדינת ישראל ועד שנת 1950 בראי שיח זכויות האדם. ראו Gerard Daniel Cohen, 'The Politics of Recognition: Jewish Refugees in Relief Policies and Human Rights Debates, 1945–1950', *Immigrants & Minorities* 24, 2 (July 2006), pp. 125–143

העולמית של תרבות היידיש והעיסוק בה, ועם זאת, לא היה זה קצה של התרבות הזאת. לפני המלחמה היו ורשה, וילנה וערים נוספות – על העיתונים וכתבי העת הרבים ביידיש שהתפרסמו בהן, על הוצאות הספרים, הספריות ומוסדות תרבות יידיש נוספים שפעלו בהן – מרכזים עולמיים לפעילות התרבותית והספרותית ביידיש ועוגן למרכזים שמחוץ לאירופה.²⁴ אולם אובדן בשואה לא השבית כליל את פעילותם של מרכזי יידיש אחרים ברחבי העולם שלא נפגעו במלחמה.

סקירות כלליות של הפעילות ביידיש לאחר השואה, ובייחוד בשנים הראשונות לאחר סיומה, אינן בנמצא, והמחקר בנושא זה עדיין חלקי ביותר.²⁵ יתר על כן, המידע המפוזר והיעדר העיסוק השיטתי בנושא מחייבים, אף לצורך הדיון התמציתי כאן, לקבוע מה הם הקריטריונים להגדרתו של מקום מסוים כמרכז יידיש פעיל. לדידי, כדי שמקום מסוים יזכה לתואר מרכז של פעילות תרבותית וספרותית ביידיש צריכים להתקיים בו לא רק אוכלוסייה צורכת יידיש, או אף רק דוברת אותה, אלא מוסדות העמלים על פיתוחה של השפה, הפצתה והקנייתה, כגון הוצאת ספרים ביידיש, עיתון יומי ביידיש ובית ספר ששפת הלימוד העיקרית בו היא יידיש.²⁶

24 לתיאור רחב היקף של המרכז הספרותי בוורשה על פעילותו המגוונת ויוצריו, ראו נתן כהן, ספר, סופר ועיתון: מרכז התרבות היהודית בוורשה, 1918–1942, ירושלים תשס"ג.

25 יש לציין את הקובץ Joseph Sherman (ed.), *Yiddish After the Holocaust*, Oxford 2004, המבוסס על הרצאות שנישאו בכנס שנערך באוקספורד באוגוסט 2003. הקובץ, בעיקר ראשיתו, מבקש לצייר תמונה ראשונית של העיסוק ביידיש לאחר השואה. הוא נוגע בניסיון החייאתה מיד לאחר המלחמה בפולין, בפעילות הספרותית של סופרים בשנות החמישים בארצות הברית ובישראל, בתאטרון יידיש בדרום אפריקה ועוד. לכמה מחקרים נוספים ראו Anna Lipphardt, 'Yiddish After the Holocaust: A Case Study', *Europa Ethnica* (special issue on the Jewish Diaspora), 3/4 (2011), pp. 80–87. מאמרה של ליפהרט עוסק ביהודי וילנה לאחר השואה. כן יש לציין את מחקרה הביבליומטרי של לאה טיכטל העוסק במיפוי פרסומם של ספרים ביידיש ברחבי העולם בשנים 1945–1985. ממצאיה של טיכטל אינם מתמקדים רק בשנים הראשונות שלאחר השואה, אך הם עוזרים לשפוך אור על המשך התפתחות העיסוק ביידיש לאורך כמה עשורים לאחר מלחמת העולם השנייה. ראו לאה טיכטל, ספרות יידיש אחרי השואה, 1945–1985: מחקר ביבליומטרי, עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ז. בין ממצאיה מציינת טיכטל את המשך פרסומה ברחבי העולם של ספרות מקורית ביידיש, אף עד שנות השמונים של המאה העשרים, ראו שם, עמ' 72.

26 אני מודה לגלי דרוקר בר-עם על הערותיה לסעיף זה. למחקרים שבחנו את תהליכי ההתפתחות והתמורה שעברו מרכזים שונים ביידיש על פי המשתנים האלה, ראו, למשל, חגית כהן, בחנותו של מוכר ספרים: חנויות ספרים יהודיות במזרח אירופה במחצית השנייה של המאה התשע עשרה, ירושלים תשס"ו. כהן עוסקת בתרבות הקריאה ובהתפתחותה,

בחינה של העיסוק בידיש ברחבי העולם בשנים הראשונות לאחר השואה – השנים הרלוונטיות למחקר זה ולקשרים שהתקיימו בין אנשי שארית הפליטה בגרמניה ובין סופרים ומשוררים בעלי שם שיצרו בשפה זאת מחוץ לאירופה (וראו במיוחד בפרק החמישי להלן) – שולחת את המבט קודם כול אל צפון אמריקה ואל דרומה. גלי ההגירה ההמוניים של סוף המאה התשע עשרה נשאו מיליוני יהודים מאירופה מערבה, אל מעבר לאוקיינוס, והביאו לגדילתן הניכרת של הקהילות היהודיות, חלקן קהילות חדשות למדי, ביבשת אמריקה. קהילות אלו נשענו על המורשת המזרח-אירופית שנשאו אתם המהגרים היהודים, ואולם בד בבד הן החלו להגיב גם למאפייני החיים המקומיים ולאתגרים שהציבו בפניהם המגעים עם סביבתם החדשה.

בארצות הברית בכלל, ובפרט בניו יורק, שבה התיישבו מרבית המהגרים היהודים שהגיעו לאמריקה מיד לאחר הגירתם, החלו לפעול קבוצות של יוצרים בידיש, ובהם מורים רוזנפלד, אנה מרגולין, מני לייב, ה. ליוויק, יעקב גלשטיין ועוד רבים אחרים.²⁷ בו בזמן התפתח בקצב מהיר גם עולם עיתונות הידיש המקומי. בשנת 1897 החל לצאת לאור בניו יורק היומון 'פֶּאָרווערטס' [קדימה]. 'פֶּאָרווערטס' היה לאחד העיתונים הפופולריים ביותר בחברה היהודית האמריקנית, ובשנות העשרים והשלושים, כאשר היה בשיאו, הייתה תפוצתו היומית יותר מרבע מיליון גיליונות (רק בשנת 1983 נהפך העיתון לשבועון והחל לצאת גם באנגלית, והוא ממשיך להתפרסם גם היום).²⁸ כן יצאו בניו יורק עיתונים רבים נוספים, כגון 'דער טאָג' [היום], 'דער מאָרגן-זשורנאַל' [עיתון המחר], ואחרים, נוסף על כתבי עת ספרותיים ופוליטיים, כגון 'פֶּרֶייהייט' [חופש] ו'צוקונפֿט' [עתיד].²⁹ בעיר פעלו גם ספריות והוצאות ספרים בידיש, ובהן, לדוגמה,

בידיש ובעברית, בערים ורשה, אודסה וקרקוב, כביטוי לתמורות שהתרחשו בחברה היהודית במחצית השנייה של המאה התשע עשרה. באמצעות חקר הרגלי הקריאה בחנה כהן גם את מרכז יידיש בארצות הברית. ראו הנ"ל, נפלאות בעולם החדש: ספרים וקוראים בידיש בארצות הברית, 1890–1940, רעננה תשע"ו. מרכז זה נבחן גם דרך אחד העיתונים היומיים הפופולריים ביותר בו, 'פֶּאָרווערטס'. ראו אהוד מגור, עיתון למען האנושות: הפארווערטס – מהגרים, סוציאליזם ופוליטיקה יהודית בניו יורק, 1890–1917, בני ברק 2008.

לניסיון לנתח את הבעיות שניצבו בפני החברה היהודית-אמריקנית ואת התמודדותה עם אתגרי הזמן באמצעות ספרות יידיש שנוצרה בארצות הברית, ראו בנימין הרשב, התרבות האחרת: יידיש והשיח היהודי, תל אביב תשס"ו, עמ' 178–190.

28 ראו אתר העיתון 'פֶּאָרווערטס', <http://forward.com/about/history>

29 בשנת 1953 התאחדו העיתונים 'דער טאָג' ו'דער מאָרגן-זשורנאַל', והמשיכו לצאת לאור עוד עשרים שנים נוספות בשם המשותף 'טאָג-מאָרגן-זשורנאַל'.

ספריית איקו"ף ([א] יידישער קולטור פֿאַרבאַנד), בתי ספר ביידיש ומוסדות נוספים.³⁰ לאחר פרוץ מלחמת העולם השנייה העביר את פעילותו אל העיר גם מכון ייו"א, המכון המדעי היהודי (יידישער וויסנשאַפֿטלעכער אינסטיטוט) שנוסד בוויילנה ועסק במחקר לשון יידיש ותרבותה. ערב השואה ולאחריה הייתה אפוא ניו יורק מרכז ספרותי פעיל ותוסס ביידיש, ואף שבמספר הקוראים והדוברים של השפה כבר ניכרה ירידה מסוימת לנוכח תהליכי התבוללות מעשית ולשונית של יהודים רבים, בכל זאת הייתה העיר מוקד עיתונות ודפוס מרכזי ביידיש, ובאותה העת פעלו בה כמה מן השמות הגדולים ביותר בעולם ספרות היידיש, כגון יצחק בשביס זינגר, ה. לייזיק, שמואל ניגר ורבים אחרים.³¹ במסגרת סקירתו של העיסוק ביידיש בצפון אמריקה יש לציין גם את המרכז הספרותי הקטן יותר אך החיוני בקנדה, במיוחד בעיר מונטריאול. מונטריאול הקתולית ודוברת הצרפתית גרמה ליהודים שהיגרו אליה לחוש מבודדים יחסית, ודחפה אותם ביתר שאת לייסד מוסדות תרבות וחינוך משלהם. במחצית הראשונה של המאה העשרים צמחו בעיר ספריית יידיש גדולה וחנויות ספרים בשפה הזאת, רשת חינוך דוברת יידיש, עיתונות יומית ופעילות תרבות תוססת ביידיש בתחומי הספרות והתאטרון. היומון המקומי הבולט, 'דער קענעדער אָדלער' [הנשר הקנדי], נוסד בשנת 1907 (ונסגר באמצע שנות השמונים של המאה העשרים).³² פעילות זו הצמיחה מתוכה מנהיגות תרבותית וחינוכית שהעמידה במרכז את המורה, את העורך ואת היוצר ביידיש.³³ בין אנשי הספרות הבולטים שהשתקעו במונטריאול ופעלו בה היה המשורר מלך רביץ' (ראוויטש).

30 למחקר מקיף על רשת בתי הספר החילוניים ביידיש בארצות הברית בכללה עד שנות השישים של המאה העשרים, ראו Fradle Pomerantz Freidenreich, *Passionate Pioneers: The Story of Yiddish Education in North America, 1910–1960*, Teaneck 2010.

31 לסקירה מקיפה של עולם הספרות, התאטרון והעיתונות ביידיש בארצות הברית, שלבי התפתחותו והדמויות הפעילות בו, ראו אברהם נוברשטרן, כאן גר העם היהודי: ספרות יידיש בארצות הברית, ירושלים תשע"ה. ארצות הברית הוסיפה להיות מוקד עולמי של פרסום ספרים ביידיש עד שנות השמונים של המאה העשרים. ראו טיכטל (לעיל, הערה 25).

32 לניתוח מורשת היידיש של מונטריאול לגווניה ולאישים המרכזיים שפעלו במקום, ראו הקובץ Ira Robinson, Pierre Anctil and Mervin Butovsky (eds.), *An Everyday Miracle: Yiddish Culture in Montreal*, Downsview, Ont 1990. בהקדמה לקובץ מובאים פרטים רבים על ייסוד הקהילה היהודית במקום ועל התפתחותה במחצית הראשונה של המאה העשרים, ראו שם, עמ' 11–21.

33 דוד רוסקיס, חוקר ספרות יידיש וכן העיר, גורס כי במונטריאול היה לפעילות התרבותית ביידיש גוון שונה מבמקבילתה התרבותית בארצות הברית. בקנדה, טוען רוסקיס, היה

ניו יורק ומונטריאול סימנו אפוא את המוקדים הפעילים של תרבות יידיש בצפון אמריקה, ובואנוס איירס הייתה המרכז התרבותי הפעיל בדרומה. בגלי ההגירה היהודית של סוף המאה התשע עשרה הייתה גם דרום אמריקה יעד מבוקש. הקהילות היהודיות בברזיל, במקסיקו, באורוגוואי ובמדינות נוספות גדלו והתעצמו בשנים האלה, וביניהן התבלטה במיוחד הקהילה היהודית דוברת היידיש שהתפתחה בבואנוס איירס. הקהילה בבואנוס איירס הצמיחה בתוכה מפעלי תרבות תוססים ביידיש, ובהם עיתונות פעילה והוצאות ספרים, ובשנים הראשונות לאחר השואה הם היו מוקד עולמי להפצת ספרות חדשה ביידיש. יוצרים לא מעטים ביידיש שישבו במקומות שונים ברחבי העולם הדפיסו את ספריהם דווקא שם, וחומר ספרותי רב הגיע מדרום אמריקה אל מחנות העקורים. בין אנשי ספרות יידיש החשובים שהתיישבו בבואנוס איירס לאחר מלחמת העולם השנייה היה הפרטיזן והמשורר בעל השם שמריהו (שְׁמֶרְקָה) קצ'רגינסקי. קצ'רגינסקי ביקר במחנות העקורים בשנת 1947 ממקום מושבו בצרפת, ועוד לפני התיישבותו בדרום אמריקה בשנת 1950 הוא הוציא שם לאור את מרבית ספריו הידועים שעסקו באסון השואה.³⁴

מרכזי היידיש בצפון אמריקה ובדרומה לא נפגעו בשנות מלחמת העולם השנייה, ולפיכך עם סיומה הם היו כתובת ספרותית פעילה ושוקקת שאנשי שארית הפליטה נשאו אליה את עיניהם. עם זאת, העקורים קיימו קשרים גם עם יוצרים ביידיש שישבו במקומות אחרים ברחבי העולם. אחד המקומות האלה היה ברית המועצות, ובראשה מוסקבה.

תולדות העיסוק ביידיש בברית המועצות מורכבות ורוויות תהפוכות. עלייתו של המרכז התרבותי ביידיש בברית המועצות הייתה תלויה בחפצו של המשטר הסובייטי, וכן גם נפילתו וחסולו, והמדיניות המיטיבה או המַרְעָה עם היהודים הייתה תמיד פועל יוצא של מהלכים גדולים יותר של המשטר.³⁵ בתחילה, בשנת 1917, הנחיתה המהפכה

לתרבות יידיש גם היבט ציוני פעיל שכלל תמיכה פעילה אף בלימודי עברית. גישתו מנוסחת במאמרו David Roskies, 'Yiddish in Montreal: The Utopian Experiment', *An Everyday Miracle* (above, n. 32), pp. 22–38

34 על קצ'רגינסקי ופרסומיו בנושא השואה, וכן על קשריו עם אנשי שארית הפליטה וביקורו במחנות העקורים, ראו להלן, בפרק החמישי. על מקומה המרכזי של ארגנטינה בפרסום ספרים ביידיש עמדה במחקרה גם טיכטל, והיא רואה במדינה זו אחד ממוקדי הדפוס הגדולים בעולם ביידיש עוד עשרות שנים לאחר השואה. ראו טיכטל (לעיל, הערה 25).

35 לסקירה תמציתית של יחסו של המשטר הסובייטי ליהודים בראי האידאולוגיה הקומוניסטית, ראו יונתן פרנקל, 'הקומוניזם הסובייטי וה"שאלה היהודית"', הציונות

הבולשוויקית מכה קשה על הציבוריות היהודית ברוסיה. כל הארגונים היהודיים נסגרו, הקהילות הולאמו ונאסרה פעילותן של התנועות הפוליטיות היהודיות כמו ה'בונד'. בד בבד כילו מתנגדי המהפכה את זעמם באוכלוסייה היהודית, ובפרעות בשנים הראשונות למהפכה נרצחו עשרות אלפי יהודים. אירועים אלו הביאו לבריחה גדולה של יהודים מברית המועצות, ובהם גם יוצרים בידיש, ולחיסולה של הפעילות התרבותית בשפה זו. ואולם התבססות המשטר הקומוניסטי בשנות העשרים והצורך לשקם את המדינה מבחינה כלכלית הובילו את המשטר בשנים האלה להעניק לכמה קבוצות לאומיות, ובהן ליהודים, אוטונומיה תרבותית. השנים האלה היו אפוא תקופת פריחה של היידיש בברית המועצות – יוצרים רבים שבו אל המדינה ואחרים נהרו אליה. ברית המועצות, ובראשה מוסקבה, הפכו למוקד של עשייה תרבותית בידיש בתחומי התאטרון והספרות.

עם זאת, בשנות השלושים שוב הפך סטלין את עורו והורה על חיסולם של סממני הלאומיות היהודית. יהודים רבים בחרו בנתיב ההשתלבות במדינה כיחידים – פקידים, קצינים, מדענים ואמנים – וויתרו על זהותם היהודית הייחודית. אולם עד מהרה השתנתה גם המגמה הזאת. בימי מלחמת העולם השנייה, לנוכח אימי השואה, ולעתים גם בעקבות אובדנם של קרובי משפחה ומכרים באזורי הרצח במזרח אירופה, פקדה רוח לאומית חדשה יהודים רבים בברית המועצות, והם החלו לשוב ולעסוק בזהותם המשותפת. ברם רוח לאומית חדשה זו עוררה ספקות בלבו של סטלין בנוגע לנאמנותו של הקיבוץ היהודי למשטר הקומוניסטי, במיוחד לאחר הקמת מדינת ישראל בשנת 1948, ושוב קוממה אותו נגדם. בשנות שלטונו האחרונות החל סטלין במסע לחיסול הלאומיות היהודית ומייצגיה בברית המועצות, מסע שאחד משיאיו היה הוצאתם להורג של שלושה עשר אנשי ספרות ורוח ומנהיגים יהודים באוגוסט 1952, ובהם גם אחדים מטובי סופרי היידיש בני התקופה, דוד ברגלסון, איציק פפר ופרץ מרקיש.³⁶ נוסף על

במבט מבחוץ, בעריכת אריה דובנוב, אלה פלורסהיים ורפאל צירקין-סדן, ירושלים תש"ע, עמ' 35–41.

36 לניתוח מקיף של הפעילות הספרותית בידיש ובעברית בברית המועצות בשנים 1917–1960, ראו חנא שמרוק (עורך), פרסומים יהודיים בברית המועצות, 1917–1960, ירושלים תשכ"א. בספר גם רשימות ביבליוגרפיות מקיפות של הפרסומים בידיש ובעברית בתקופה הנידונה, בעריכתם של יוסף כהן ומנדל פייקאז'. לניתוח המגמות הספרותיות הבולטות ביצירה בידיש בברית המועצות לפי השינויים הפוליטיים והיחס כלפי היהודים, ראו ההקדמה למאסף הזיכרון שהוקדש ליצירתם של סופרי יידיש שהוצאו להורג בשנת 1952, חנא שמרוק (עורך), 'ארינפיר', א שפיגל אויף א שטיין: אנטאלאגיה – פאעזיע און פראָזע פֿון צוועלף פֿאַרשניטענע ייִדישע שרייבערס אין ראָטן-פֿאַרבאָנד, ירושלים תשמ"ח, עמ' יז-מב.

כך הורה סטלין על סגירתם של מוסדות התרבות בידיש שפעלו במדינה. אם כן, כאשר נוצרו הקשרים בין העקורים במרכז אירופה ליוצרים בידיש במוסקבה – ובהם, למשל, איציק פפר העתיד למצוא את מותו מידי של סטלין שנים מעטות לאחר מכן (וראו להלן, בפרק החמישי) – היה מרכז מרתק זה כבר באחרית ימיו.³⁷

מלבד המוקדים שהוזכרו לעיל, בשנים הראשונות שלאחר מלחמת העולם השנייה ישבו יוצרים בידיש גם במקומות נוספים, אם כי לרוב מדובר בקהילות שעיקר הפעילות בידיש בהן התחדשה בעקבות בואם של פליטים יהודים במהלך המלחמה או מיד לאחריה. למשל, ניצולים יהודים הגיעו ללונדון ולפריז, ואף הרחיקו נדוד ליוהנסבורג ולמלבורן. במקומות האלה התפתחה פעילות תרבותית בידיש בתחומי העיתונות, הספרות והתאטרון, אך היא לא הייתה בקנה מידה עולמי ונותרה בעלת גוון מקומי.

כך גם בעניין התחדשות הפעילות התרבותית בידיש בפולין ובמזרח אירופה בשנים הראשונות שלאחר השואה. בפולין נעשו ניסיונות לחדש את עולם העיתונות והתאטרון בידיש, בעיקר בוורשה ובלודז', אולם ניסיונות אלו לא האריכו ימים בשל הכבדת ידו של השלטון הקומוניסטי, מחד גיסא, והתגברות האנטישמיות בקרב האוכלוסייה המקומית, מאידך גיסא.³⁸ אנשי שארית הפליטה בגרמניה עמדו בקשרים מסוימים עם הניצולים בפולין, ואף דיווחו מעת לעת על התפתחות החיים היהודיים שם, ועל הקשיים הניצבים בפני הניצולים,³⁹ ברם בשני המוקדים הייתה הפעילות התרבותית בידיש רק בראשיתה, והמאמצים הופנו בעיקרם לשיקום ולחזרה לחיים.

לסיום, מוקד חשוב נוסף לדיון בעיסוק בידיש בשנים הראשונות שלאחר השואה ובקשרים של אנשי שארית הפליטה עם יוצרים בשפה זו, הוא היישוב היהודי בארץ

37 על יידיש בברית המועצות בשנים שאחר כך, בתקופת המלחמה הקרה, ראו מחקרו של

אסטרליך, Gennady Estrakh, *Yiddish in the Cold War*, London 2008.

38 על 'דאס נײַע לעבן' [חיים חדשים], העיתון הראשון בידיש שנוסד בלודז' לאחר השואה, ראו יוסף גולדקורן, עלייתו ונפילתו של העיתון היהודי הראשון בפולין, 'דאס נײַע לעבן', 1945–1950, תל אביב 1993. העיתון החל לצאת באפריל 1945 ו-547 גיליונותיו הופיעו עד לסגירתו בשנת 1950 בהוראת המפלגה הקומוניסטית. עורכיו היו ניצולים שחזרו לפולין לאחר השחרור.

39 למשל [ללא שם מחבר], 'א' "לעבעדיקער" גרוס פֿון פּוילן', אונדזער וועג 26 (29.3.1946), עמ' 6, וכן דיווחו של המשורר יעקב זרובבל על החיים היהודיים בפולין לאחר המלחמה. זרובבל נשלח מטעם היישוב בארץ למסע בפולין בשנת 1946, ואחריו הגיע גם אל מחנות העקורים. ראו יעקב זרובבל, 'אײַנדרוקן און איבערלעבונגען פֿון פּוילן', אונדזער שטימע 11 (12.7.1946), עמ' 28. עוד על ביקורו של זרובבל במחנות בגרמניה, ראו להלן, עמ' 255–256.

ישראל. כידוע, יחסו של היישוב לידיש היה מורכב, ולעתים קרובות אף עוין, עוד מימי העלייה השנייה בראשית המאה העשרים, יחס שנמשך על פי רוב גם בימי המדינה.⁴⁰ עם זאת אסון השואה והשמדתם של רבים כל כך מדובריה של השפה, וכן בואם של מאות אלפי ניצולים דוברי יידיש ארצה לאחריה, ריכזו במידת מה את ההתנגדות של הציבור והממסד לשימוש ביידיש. בארץ פעלו בזמן השואה ובשנים הראשונות שאחריה כמה יוצרים בעלי שם ביידיש, כמו הסופרים זוסמן סגלוביץ', משה סתוי ואחרים. ואולם המרכז הישראלי ביידיש התפתח בעיקר לאחר קום המדינה בשנת 1948. בשני העשורים הראשונים לקיומה של המדינה צמח בה מרכז פעיל ותוסס ביידיש, שבמסגרתו, בד בבד עם הפעילות הספרותית, נוסדו עיתונים יומיים וכתבי עת, הוקמו הוצאות ספרים ונפתחו מוסדות ללימוד השפה. מוקד הפעילות היה בתל אביב, ויוצריה ומטפחיה היו ניצולי שואה, לא מעטים מהם מקרב אנשי שארית הפליטה.⁴¹ אם כך, בשנים שהפעילות התרבותית ביידיש של אנשי שארית הפליטה במחנות עמדה בשיאה עדיין לא הייתה תל אביב מוקד פעיל שאליו יכלו העקורים לשאת אליו את עיניהם.⁴²

הנה כי כן, עולם תרבות היידיש ספג מכה מוחצת בימי השואה, אך לא מכה אנושה. הפעילות התרבותית בשפה זו – הספרות, התאטרון, העיתונות ובתי הספר ביידיש – המשיכה להתקיים במקומות שונים ברחבי העולם לכל הפחות בשנות החמישים והשישים של המאה העשרים, אף אם בהיקף מצומצם יותר לעומת התקופה שלפני מלחמת העולם השנייה, ודעכה רק לאחר מכן. משום כך במוצאי השואה עדיין יכלו העקורים לשאת את עיניהם אל אנשי ספרות בעלי שם, על פי רוב מחוץ לאירופה, ולעמוד עמם בקשרים. הסופרים והמשוררים האלה, שיצרו ביידיש בשנים הראשונות

40 וראו מחקריהם של אריה לייב פילובסקי, יידיש וספרותה בארץ ישראל, 1907–1948, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תש"ם; יעל חבר, 'מה שחייבים לשכוח': יידיש ביישוב החדש, ירושלים תשס"ד.

41 לדיון נוסף במרכז היידיש בישראל, ראו בדברי הסיכום של הספר. ההיקף הנרחב של פרסום דברי ספרות ביידיש בישראל העמיד אותה כאחד ממוקדי הדפוס הגדולים ביידיש בעשורים הראשונים לאחר השואה, לצד ארצות הברית וארגנטינה. ראו טיכטל (לעיל, הערה 25).

42 לקורותיו של מרכז היידיש בתל אביב ופירותיו הספרותיים, ראו גלי דרוקר בר-עם, אני עפרך: ישראל בסיפורת יידיש ישראלית, 1948–1968, ירושלים, תש"ף. במסגרת מחקרה ערכה דרוקר בר-עם בדיקה השוואתית של פרסומי עיתונים לאחר השואה בכמה מוקדים של עיסוק ביידיש ברחבי העולם, ראו שם, 'נספח ב: מפת מרכזי תרבות יידיש בעולם לפי העיתונות', עמ' 292–296. לדיון בפעילות העיתונאית ביידיש בארץ ובמשמעותה, ראו גלי דרוקר בר-עם, 'המקום ינחם? זיכרון השואה וכינון זהות לאומית בעיתוני יידיש בישראל, 1948–1961', יד ושם: קובץ מחקרים מב, 2 (תשע"ה), עמ' 125–155.

לאחר מלחמת העולם השנייה, ניסו, כמו אנשי שארית הפליטה עצמם, להבין את האובדן אדיר הממדים של עולם תרבות היידיש של מזרח אירופה, להכילו ולתת לו פשר.

מחקר העיתונות והייחוד של עיתונות שארית הפליטה

במחקרה על העיתון היהודי 'ישראל', עיתון שהתפרסם בקהיר בין שתי מלחמות העולם, כתבה הגר הלל: 'היחס בין המציאות לתמונת המציאות אינו יכול להיות חד-סטרי או חד-ממדי. השיח העיתונאי הוא תוצר של יחסי גומלין בלתי פוסקים – הדוידים, גירויים ומשובים בין העיתון לקהל הקוראים'. הכרה זו, הוסיפה הלל, 'ההכרה שהמסר העיתונאי הוא פרי אינטראקציה מתמדת בין הטקסט העיתונאי לבין הקונטקסט שבו פעל... גישה זאת, המשלבת בין היבטים עיתונאיים לבין היבטים היסטוריים של פעולת העיתון, סוללת את הדרך להבנה מלאה יותר של מסריו ושל מקומם בהווה החברתית'.⁴³

דברים אלו משקפים גישה מחקרית העומדת גם ביסוד הספר הזה. גישה זו גורסת כי בדיקה מעמיקה ומקיפה של עיתון, על שלל מאמריו וכתביו, מלמדת לא רק על העיתון עצמו ועל אופיו, אלא בעיקר על החברה שבתוכה הוא יצא לאור. לפיכך, בחינת מגוון הנושאים הנזכרים בעיתון, היקפם, תדירותם ודרך הכתיבה עליהם, פותחת חלון אל הלכי הרוח של החברה ולמגמות השולטות בה.

מאפיין ייחודי זה של העיתון בא לידי ביטוי במיוחד בהתמודדות עם אירועי ההווה. העיתון לא רק משקף את מאורעות השעה עם התרחשותם אלא הוא כלי למתן פשר לאירועים ולהבנת משמעותם במסגרת מוסכמותיה של החברה. אופן פרשנותו את ההתרחשויות ודרך הצגתן מעל דפי העיתון מלמדים אפוא על תפיסותיה המקובלות של החברה שבה הוא נכתב ומפורסם, על יחסה הערכי למתרחש ועל דרכי התמודדותה עמו.⁴⁴ מנחם בלונדהיים עמד על מאפיין ייחודי זה של העיתון בעיקר בהקשר של העיתונות היהודית, וקבע:

חקר העיתונות היהודית... יכול, אם כן, להיעשות לזירת פענוח לדרכי העקלתון של ממדי הרצף והשינוי בהתפתחות התרבות היהודית והתודעה ההיסטורית היהודית בממדי הזמן והמרחב. העיתונות היהודית בתפיסה זו... איננה סדרת תעודות

43 הגר הלל, 'ישראל' בקהיר: עיתון ציוני במצרים הלאומית, 1920–1939, תל אביב תשס"ה, עמ' 28, 181.

44 מנחם בלונדהיים, 'כלי תקשורת תרבותיים במעבר: מהדרשה המסורתית לעיתונות היהודית', קשר 21 (1997), עמ' 63–79.

לקורותיהם של היהודים... היא הזירה הדינאמית לביטוי הזהות הקולקטיבית והתודעה ההיסטורית המשותפת דווקא בייחסה להווה.⁴⁵

ואולם, העיתון לא רק מדווח על המאורעות ומפרש אותם, אלא אף יותר מכך – יש לעיתון חלק פעיל בעצם התרחשותם. חלקו של העיתון בהיבט זה כפול: הוא מדווח על האירועים המרכזיים בעיני קהל קוראיו, ובעצם עיסוקו באירועים האלה דווקא (ולא באחרים) הוא מעלה עוד יותר את חשיבותם. יתר על כן, בעיסוקו בנושאים מסוימים העיתון מעורר דיון של קהל הקוראים בנושאים האלה ומזמין תגובה עליהם. כך, בהעלותו נושאים מסוימים לדיון ובדחייתם או הצנעתם של נושאים אחרים משפיע העיתון השפעה ישירה על סדר היום הציבורי, והופך, כאמור, מכלי דיווח סביל לגורם פעיל המשתתף בעיצוב מציאות חייהם של קוראיו.⁴⁶

ניתוח זה של תפקיד העיתון וכוחו נעשה על רקע כמה תאוריות מתחום מדעי החברה וחקר התקשורת. תחילה יש לציין את קביעתו של בנדיקט אנדרסון, כי העיתון מתייחד ביכולתו ללכד את קוראיו למעין 'קהילה מדומיינת'. לדידו, ציבור קוראים החולקים ברגע נתון טקסט משותף, גם אם לא התוודעו איש אל רעהו אך הם מכירים בקיומו של הזולת ובעובדה שהם צורכים את אותו המידע באותו הזמן, יוצרים קהילה מדומיינת.⁴⁷ חיזוק לתפיסה הזאת טמון בקביעתו של ארנסט גלנר בעניין הלאומיות ואופי החיים המודרניים, כי עצם קיומם של אמצעי תקשורת בחברה מסוימת ותפוצתם הרבה הופכים את כל מי שמסוגל לקלוט את סגנונם או שפתם לחלק מקהילה אחת, בלא קשר לתכניהם או למסריהם המסוימים.⁴⁸

התפיסות החברתיות האלה נשענות על מחקרים בתחום תקשורת ההמונים שעמדו על ההשפעה הרבה של אמצעי התקשורת על חיי החברה ועל התפתחותם, ולמעשה, על

45 שם, עמ' 75.

46 וראו דבריו של אורן סופר במחקרו על העיתון היהודי המזרח-אירופי 'הצפירה'. סופר טוען שהעיתון ממלא תפקיד 'של כיכר עיר וירטואלית שהתקיים בה דיון מתמיד בבעיות השעה'. ראו אורן סופר, אין לפלפל! עיתון 'הצפירה' והמודרניזציה של השיח החברתי הפוליטי, ירושלים תשס"ז, עמ' 3. כן ראו ניתוחה של רוני באר-מרקס, שחקרה את עיתון 'הלבנון', בעניין תפקיד העיתון בחקר התמורות בקרב האורתודוקסיה היהודית במזרח אירופה במחצית השנייה של המאה התשע עשרה. רוני באר-מרקס, על חומות הנייר: עיתון הלבנון והאורתודוקסיה, ירושלים תשע"ז.

47 בנדיקט אנדרסון, קהיליות מדומיינות: הגיגים על מקורות הלאומיות ועל התפשטותה, תל אביב תש"ס, עמ' 66–67.

48 ארנסט גלנר, לאומים ולאומיות, תל אביב תשנ"ד, עמ' 162.

התלות ההדדית בין שני הגורמים האלה. כך, למשל, מחקרים שניתחו מהלכים חברתיים הראו שהשתכללות האמצעים הטכניים הובילה להתפתחות אמצעי התקשורת למיניהם, ובעקבות שכלולם והתעצמותם השפיעו אמצעי התקשורת על הדינמיקה הציבורית וחוללו שינוי חברתי.⁴⁹ קיומו של מדיום תקשורתי בחיי ציבור מסוים, מרכזיותו ותפוצתו הרחבה הם אפוא גורם בעל השפעה חברתית בעלת משמעות שיש לתת עליו את הדעת.

גישה מחקרית חשובה נוספת מתחום תקשורת ההמונים שאבקש להסתייע בה במחקרי היא הגישה הפונקציונליסטית, גישה העוסקת, בין השאר, בתפקידיה החברתיים של התקשורת בכלל ובתפקידיה של העיתונות בפרט. על פי הגישה הזאת, העיתון ממלא כמה וכמה תפקידים חברתיים: הוא מספק מידע על ההתרחשויות בתוככי החברה ומחוצה לה; מפרש את האירועים; משקף את התרבות השלטת; והוא גם מקור בידור והנאה ואמצעי תעמולה לקידום יעדים חברתיים.⁵⁰

תפקידים ואפיונים אלו של העיתון מתאימים במיוחד לעיתונות שארית הפליטה במחנות העקורים. בשל הדוחק ותנאי החיים הקשים שנכפו על העקורים במחנות, והעובדה שהעיתונות הייתה כר ביטוי ציבורי חשוב, אמצעי הקשר הבולט של העקורים עם העולם וספק המידע העיקרי שלהם על המתרחש בחוץ, המקור ההיסטורי הייחודי הזה הוא צוהר חשוב במיוחד לחקר חיי החברה והתרבות במחנות העקורים. אם כך, בשל התנאים יוצאי הדופן שבמסגרתם הופיעה עיתונות שארית הפליטה בידידי, מחד גיסא, ותפקידיה החברתי והתרבותי המרכזי כל כך במחנות, מאידך גיסא, מחקרה של עיתונות זו הוא אמצעי ראשון במעלה לבחינת חייהם של העקורים היהודים לאחר מלחמת העולם השנייה, ונדבך חשוב ביותר בחקר פועלם של הניצולים, תרבותם והגותם.

49 ראו, למשל, Jürgen Habermas, *Communication and the Evolution of Society*, Boston 1979. על תאוריית התלות ההדדית, ראו Denis McQuail, *Mass Communication Theory: An Introduction*, London 1987, pp. 95–96.

50 על הגישה הפונקציונליסטית בכללותה, ראו Ian Charles Jarvie, *Functionalism*, Minneapolis 1973, ועל פיתוחה בהקשר של מחקר תקשורת ההמונים ראו מקוויל, שם, עמ' 70–72. יש לציין כי מחקר זה, כמו המחקרים האחרים המוזכרים בסעיף זה, עוסק בתפקידי החברתיים של העיתון המודפס בעידן הטרם-אינטרנטי. מובן שבמציאות הנוכחית, לנוכח תפוצתם הגדולה מאוד של עיתונים מקוונים, רשתות חברתיות, בלוגים למיניהם וכיוצא באלה, השתנה מעמדו של העיתון המודפס והשפעתו ירדה.

מחקר שארית הפליטה

המחקר בנושא שארית הפליטה הולך ומתפתח, ונדמה כי לא רק המודעות לנושא ומספר העוסקים בו גדלים והולכים, אלא גם ניכרת מגמה של העמקה בנושא ושל רגישות רבה יותר לדקויותיו. מגמה זו באה לאחר שנים לא מעטות שבהן נדחק הנושא במידת מה לקרן זווית, ומרב תשומת הלב של המחקר הופנתה לעיסוק בשני המאורעות כבדי המשקל שפרק שארית הפליטה עמד ביניהם: חורבן יהדות אירופה במלחמת העולם השנייה והקמת מדינת ישראל. הקולות בדבר חשיבות הנושא, הזנחתו המתמיהה והצורך לחקור אותו נשמעו בפעם הראשונה בפומבי בראשית שנות השמונים. בין הקולות האלה בלטו דבריו החמורים של אברהם פק, היסטוריון יליד מחנה העקורים לנדסברג, שטען כי חוסר הדיון המספק בקורות העקורים היהודים לאחר המלחמה הביא לכך ש'קולה של שארית הפליטה דומם כיום והאידיאולוגיה שלה כאילו לא נבראה'.⁵¹ לדידו של פק, פרק שארית הפליטה הוא תקופה יוצאת דופן בהיסטוריה היהודית, תקופה בעלת רוח ומאפיינים ייחודיים, המחייבת מחקר ובחינה מקיפים, ואי-העיסוק בה הוא עוול של ממש. גם יהודה באואר ציין במאמר מאותן השנים את היקף החומר המכונה לבדיקה ולניתוח.⁵² במחקרו זה החל באואר לגעת בקצרה בכמה מאפיינים של חברת העקורים, כגון כושר ההתארגנות המהיר של הניצולים מיד לאחר השחרור, הדחף להקים משפחות חדשות, ההבדל בין הניצולים הרפריאנטים (יהודים פולנים שברחו לרוסיה במהלך המלחמה) לניצולי המחנות ועוד. ואולם עוד כמה שנים חלפו עד שהנושאים שבאואר ופק הצביעו עליהם בשלב מוקדם זכו למחקר רחב היקף, בעיקר משום שבשעה שהדיון בנושא שארית הפליטה התחיל להתפתח ביתר שאת הייתה נקודת המבט המחקרית אחרת.

ואמנם, המגמה השלטת בראשית מחקר שארית הפליטה לא הייתה בחינת העקורים עצמם – חייהם ופועלם במחנות, תפיסותיהם, רצונותיהם ועוד – אלא בדיקת השפעתם של גורמים חיצוניים על העקורים ויחסם אליהם. חייהם של הניצולים במחנות העקורים לאחר השואה נבדקו, למשל, במסגרת בחינת יחסה של החברה הישראלית אל אנשי

51 אברהם פק, 'מורשתה האבודה של שארית הפליטה: מבוא להיסטוריה חברתית של מחנות העקורים היהודיים', גשר 2 (קיץ-סתיו, תשמ"ב-תשמ"ג), עמ' 116.

52 יהודה באואר, 'העקורים היהודים ממחנות הריכוז ובעיות שארית הפליטה', מחנות הריכוז הנאציים: מבנה ומגמות, דמות האסיר, היהודים במחנות – הרצאות ודיונים בכינוס הבינלאומי הרביעי של חוקרי השואה, ירושלים, שבט תש"ם/ינואר 1980, בעריכת ישראל גוטמן ורחל מנבר, ירושלים תשמ"ד, עמ' 385-395.

שארית הפליטה, ולימים העולים, לפני קום המדינה ואחריה. הדברים נבחנו כך גם בראי החברה האמריקנית ויחסה שלה אל העקורים – ניצולי השואה שהיגרו לאמריקה. גם פעילותם של ארגוני סיוע שפעלו במחנות העקורים נבחנה, וכן המדיניות הפוליטית הבריטית והאמריקנית כלפי העקורים. במידה מסוימת ראו מחקרים אלו באנשי שארית הפליטה גורם שולי, מעין כוח סביל חסר יכולת, שאת צעדיו מכוונים גורמים אחרים, חשובים וחזקים ממנו – כבריטניה, ארצות הברית, יהדות אמריקה והיישוב היהודי בארץ ישראל – שהם האדונים לגורלו ולמעשיו.⁵³

במאמרה בנושא, 'שארית הפליטה: מאובייקט לסובייקט', עמדה חגית לבסקי על עניין מהותי זה.⁵⁴ היא ניסתה לתת הסבר לתופעה ההיסטוריוגרפית הזאת, והדגישה את הצורך החשוב לקדם את המחקר 'לדרגה גבוהה יותר של בשלות' שתאפשר לבחון את נושא שארית הפליטה בחינה עצמאית המנותקת מן הגישות החברתיות והתרבותיות, בחלקן אף האפולוגטיות, שנקשרו ביחסם של הממסד הציוני, היישוב ושאר הגורמים אל שארית הפליטה.⁵⁵ היא הדגישה את הצורך לחקור את אנשי שארית הפליטה עצמם. ברוח זאת כתב גם זאב מנקוביץ:

אנו מבקשים להתמקד בהיסטוריה הפנימית של קהילה ייחודית, שנטשה את עברה וטרם מצאה את עתידה. רבים מן הדברים שנכתבו עד היום מתארים את שארית הפליטה מבעד לעיניהם של אחרים, ועל כן נבצר מהם לחשוף את חייהם הפנימיים הסבוכים והעשירים. ענייננו מתמקד בקהילה דינמית זו של ניצולים כשלעצמה, באנשיה, בתנועות ובמוסדות שלה, בראייתה את עצמה, באופן התמודדותה עם מועקת העבר ואילוצי ההווה, ובעיצוב דמותו של עתיד שונה. שאיפתנו היא לחשוף את שארית הפליטה כנושאה של ההיסטוריה, לא כאחד ממושאייה.⁵⁶

ואכן, בעשורים האחרונים מתגברת ההכרה ששארית הפליטה ראויה לעמוד במוקד המחקר ומתרבות העבודות העוסקות במגוון היבטים של חיי העקורים, ולא רק בסביבתם או בגורמים אחרים שהיו קשורים בחיי המחנות.⁵⁷ להלן דוגמאות אחדות למחקרים

53 לסקירה תמציתית של מחקרים מסוג זה, ראו Tamar Lewinsky, *Displaced Poets: Jiddische Schriftsteller im Nachkriegsdeutschland 1945–1951*, Göttingen 2008, pp. 11–12, n. 9.

54 חגית לבסקי, מאובייקט לסובייקט (לעיל, הערה 7), עמ' 25–43.

55 שם, עמ' 25.

56 מנקוביץ (לעיל, הערה 2), עמ' 13–14.

57 לסקירה של המחקר ההיסטוריוגרפי בנושא שארית הפליטה בישראל וניתוח התפתחותו

מסוג זה: עדה שיין עסקה במערכת הבריאות במחנות העקורים, בהקמתה בידי הניצולים וארגוני הסיוע ובפעילותה לשיקום בריאותם של הניצולים. כן בדקה שיין את פיתוח מערכות החינוך במחנות העקורים היהודים בידי העקורים עצמם ובתמיכת גורמים ושליחים ארץ-ישראליים. ממחקרה עולה היוזמה שנקטו העקורים והתפתחות פעילותם בשיתוף גורמי סיוע שונים.⁵⁸ ז'קלין גיירה עסקה גם היא במערכות החינוך במחנות, אולם היא שמה דגש גם על הפעילות התרבותית הענפה במחנות בתחומי העיתונות, התאטרון ועוד. גיירה ביקשה לצייר תמונה כוללת והביאה גם רקע רחב על הפעילות החינוכית, התרבותית והפוליטית של יהדות מזרח אירופה, ובראשה יהדות פולין, בין שתי מלחמות העולם, וכן בגטאות ובמחנות הריכוז וההשמדה.⁵⁹ מחקרים נוספים עוסקים בהתארגנויות

ההיסטורית, ראו דליה עופר, 'שארית הפליטה בהיסטוריוגרפיה הישראלית', עיונים בתקומת ישראל 17 (תשס"ז), עמ' 465–511. הסקירה עוסקת במחקר הדן הן בחיי הניצולים במחנות העקורים הן בקורות אנשי שארית הפליטה לאחר הגיעם ארצה. עוד על אנשי שארית הפליטה לאחר עלייתם לארץ והתמודדותם עם החברה בישראל, ראו הקובץ שערכה עופר, הבוחן את תפיסת העולם את סביבתם החדשה בהקשרים דתיים, סוציולוגיים, ספרותיים ואחרים, דליה עופר (עורכת), 'ישראל בעיני שורדי השואה וניצוליה', ירושלים תשע"ה. יש להזכיר גם מחקר נוסף העוסק בניצולים עצמם ובודק את יחסם של ניצולים ממקומות שונים, בני מזרח אירופה ובני מערב אירופה, לאירופה לאחר השואה, Zeev Mankovitz, David Weinberg and Sharon Kangisser Cohen, *Europe in the Eyes of Survivors of the Holocaust*, Jerusalem 2014

58 בעניין מערכת הבריאות במחנות העקורים ראו עדה שיין, 'בין שיקום בריאותי למאבק פוליטי: שארית הפליטה במחנות העקורים בגרמניה, 1946', ילקוט מורשת צו (טבת תשע"ז), עמ' 76–107. שיין עסקה גם במחנות העקורים היהודים באוסטריה, ראו הנ"ל, בריאות בתנאי עראי: שירותי הבריאות לניצולי השואה באוסטריה, 1945–1953, ירושלים תש"ע. בעניין מערכת החינוך, ראו את עבודת הדוקטור של שיין: הנ"ל, מערכות החינוך במחנות העקורים היהודיים בגרמניה ובאוסטריה (1945–1951), עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תש"ס. בהקשר זה יש לציין גם את המחקר על הגימנסיה העברית בברגן-בלזן, ראו עדנה אלעזרי, הגימנסיה העברית בברגן-בלזן, עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ט. וכן את מאמרה של צפורה שחורי-רובין, "לפעמים ילדים יכולים להיות שמחים", גן הילדים במחנה העקורים ברגן-בלזן: מקרה מבחן, 1946–1948, ילקוט מורשת צו (טבת תשע"ז), עמ' 108–139, על גן הילדים במחנה העקורים, אופיו ופעילותו.

59 Jacqueline Dewell Giere, *Wir sind unterwegs, aber nicht in der Wüste: Erziehung und Kultur in den jüdischen Displaced Persons-Lagern der amerikanischen Zone im Nachkriegsdeutschland 1945–1949*, Ph.D. Dissertation, Frankfurt Universität, idem, 'We're on Our Way, But not in the Wilderness', *The Holocaust* 1993; וכן *and History: The Known, the Unknown, the Disputed and the Reexamined*, eds.

חברתיות ותנועתיות במחנות העקורים, במקומן של הנשים במחנות וכן בחיים הדתיים שבהם ואף בהגותם הדתית של העקורים. כאלה הם מחקריהם של יהודית תידור באומל-שוורץ⁶⁰ ושל אחרים.⁶¹ אבינועם פת בדק את נושא תנועות הנוער וההכשרות במחנות העקורים, ובמיוחד את שאלת הזהות הצינית במחנות ואת התפקיד שמילאה בחיי העקורים לאחר המלחמה.⁶² את האידאולוגיה והפעילות הרוחנית של העקורים

Michael Berenbaum and Abraham J. Peck, Bloomington–Indianapolis 1998, pp. 699–715

60 יהודית תידור-באומל, קיבוץ בוכנוואלד, תל אביב 1994; הנ"ל, 'קיבוץ בוכנוואלד', שארית הפליטה 1944–1948: השיקום והמאבק הפוליטי, בעריכת ישראל גוטמן ועדינה דרכסלר, ירושלים תשנ"א, עמ' 393–404; הנ"ל, 'מבוכנוואלד לקיבוץ בוכנוואלד: התהוותה ופעילותה של קבוצת ההכשרה הראשונה שנוסדה בגרמניה לאחר מלחמת העולם השנייה', יהדות זמננו 7 (תשנ"ב), עמ' 191–218; Judith Tydor Baumel, 'Kibbutz Buchenwald and Kibbutz Hafetz Hayyim: Two Experiments in the Rehabilitation of Jewish Survivors in Germany', *Holocaust and Genocide Studies* 9, 2 (1995), pp. 231–249. idem, 'DPs, Mothers and Pioneers: Women in the She'erit Hapletah', *Jewish History* 11, 2 (1997), pp. 99–110. idem, 'The Politics of Spiritual Rehabilitation in the DP Camps', *Simon Wiesenthal Center Annual* 6 (1989), pp. 57–79. מאמר זה הופיע בשינויים קלים גם בעברית: יהודית תידור באומל, 'סידורי תפילה ומגבעות: פרק בשיקום הדתי של שארית הפליטה במחנות העקורים בגרמניה, 1945–1949', ילקוט מורשת מח (תש"ן), עמ' 55–68.

61 בעניין התנועות שפעלו במחנות העקורים וחיי הדת בהם, ראו מנחם ויינשטיין, פדויים לציון ברינה: תנועת 'מזרחי – תורה ועבודה' במחנות העקורים בגרמניה, 1945–1949, סביון 2008; Gershon Greenberg, 'German Displaced Persons Camps (1945–1948): Orthodox Jewish Responses to the Holocaust', *Historical Reflections* 39, 2 (Summer 2013), pp. 71–95; idem, 'From Hurban to Redemption: Orthodox Jewish Thought in the Munich Area 1945–1948', *Simon Wiesenthal Center Annual* 6 (1989), pp. 81–112; Margarete Myers Feinstein, 'Jewish Observance in Amalek's Shadow: Mourning, Marriage, and Birth Rituals among Displaced Persons in Germany', *We Are Here: New Approaches to Jewish Displaced Persons in Postwar Germany*, eds. Avinoam J. Patt and Michael Berkowitz, Detroit 2010, pp. 257–288. על השפעתם של ניסיונות השואה הקשים על הפסיקה ההלכתית לאחר השואה ורגישות היתר שגילו הרבנים העקורים, ראו תהילה דרמון-מלכה, "אחיותינו בנות ישראל האומללות": רבנים ניצולים לנוכה בעיית העגונות לאחר השואה, יד ושם: קובץ מחקרים מז, 1 (תשע"ט), עמ' 115–139.

62 Avinoam J. Patt, *Finding Home and Homeland: Jewish Youth and Zionism in the Aftermath of the Holocaust*, Detroit 2009; idem, 'Living in Landsberg, Dreaming

בחנו גם חוקרים נוספים, ובהם צילי קוגלמן, אברהם פק וזאב מנקוביץ. קוגלמן דנה גם בקהילות היהודיות המתחדשות בגרמניה לאחר השואה ובקשריהן עם עקורי המחנות.⁶³ פק דן במיוחד בהלכי מחשבתם של אנשי שארית הפליטה,⁶⁴ ואילו מנקוביץ שם דגש על הגותם ורעיונותיהם של אישים מרכזיים במחנות, בעיקר באזור האמריקני.⁶⁵ נוסף על בחינת היבטים שונים בחייהם של העקורים ובפעילותם, יוצאים לאור בשנים האחרונות, בעיקר בגרמניה, עוד ועוד מחקרים העוסקים במחנות עקורים או באזורים מסוימים בגרמניה שבהם חיו ניצולים לאחר המלחמה. מחקרים אלו מבקשים להתחקות אחר התפתחות החיים וסדרי היום-יום בכל מקום ומקום ולעמוד על מאפייני המיוחדים. בהקשר זה יש לציין תחילה את מחקריה המקיפים של חגית לבסקי, שעסקו בפירוט במחנה העקורים ברגן-בלזן ובעקורים שבאזור הבריטי בגרמניה. לבסקי בחנה היבטים חברתיים ותרבותיים בחיי המחנות, ועסקה גם בהתפתחות יסודות אידאולוגים בפעילות

of Deganiah: Jewish Displaced Youth and Zionism after the Holocaust', *We Are Here*, *ibid.*, pp. 98–135

Cilly Kugelman, 'The Identity and Ideology of Jewish Displaced Persons', 63
Jews, Germans, Memory: Reconstructions of Jewish Life in Germany, ed. Y.
Micheal Bodemann, Ann Arbor 1996, pp. 65–76

Abraham Peck, "Our Eyes Have Seen Eternity": Memory; (לעיל, הערה 51); 64
and Self-Identity among the She'erith Haplethah', *Modern Judaism* 17 (1997),
pp. 57–74; *idem*, 'Jewish Survivors of the Holocaust in Germany: Revolutionary
Vanguard or Remnants of a Destroyed People?', *Tel Aviver Jahrbuch* 19 (1990),
pp. 33–45

לסיכום רחב ומקיף של מחקריו של זאב מנקוביץ, ראו ספרו בין זיכרון לתקווה (לעיל, 65
הערה 2). וראו גם את פרסומיו המוקדמים: הנ"ל, אידאולוגיה ופוליטיקה בשארית
הפליטה באזור הכיבוש האמריקני בגרמניה 1945–1946, עבודת דוקטור, האוניברסיטה
העברית בירושלים, תשמ"ז; הנ"ל, 'היווצרותה של שארית הפליטה: נובמבר 1944 –
יולי 1945', יד ושם: קובץ מחקרים כ (תש"ן), עמ' 235–260; הנ"ל, 'המורשת הרוחנית
של שארית הפליטה וההיסטוריה היהודית', השואה בהיסטוריוגרפיה, בעריכת ישראל
גוטמן וגדעון גרייף, ירושלים תשמ"ז; Zeev Mankowitz, 'The Affirmation of Life in
'She'erith Hapleita', *Holocaust and Genocide Studies* 5, 1 (1990), pp. 13–21
להזכיר גם את הדיון רחב ההיקף של מרק ויימן בנושא העקורים באירופה לאחר מלחמת
העולם השנייה, ובתוכו הפרק הדין בעקורים היהודים. מחקרו של ויימן כולל למדי, הוא
נוגע בסוגיות רבות שהוזכרו במחקרים שצינו לעיל, ובמיוחד עומד על הזווית המנהלית
של ניהול המחנות. ראו Mark Wyman, *Europe's Displaced Persons, 1945–1951*,
Ithaca–London 1998 ובמיוחד הפרק: 'Jews of the Surviving Remnant', שם,
עמ' 131–155.

הלאומית-ציונית בקרב העקורים.⁶⁶ מחקרים נוספים עסקו, למשל, במחנה העקורים לנדסברג ובעקורים בברלין, במחנות בחבל פרנקוניה (Franken) שבדרום גרמניה ובאזור מינסטר (Münster) שבמערבה, וכן באתרים נוספים.⁶⁷ ברוח זאת נבחנו גם הקשרים שבין העקורים היהודים לסביבה הגרמנית שבתוכה ובשכנות לה הם פעלו, וכן קשריהם עם רשויות הממשל הצבאי שהיה מופקד על המחנות.⁶⁸

66 לבסקי, לקראת חיים חדשים (לעיל, הערה 7); הנ"ל, קהילה של ניצולים (לעיל, הערה 7), עמ' 53–54; הנ"ל, "משוחררים אך לא בני חורין": יסודות הארגון היהודי לאומי בברגן-בלזן, הציונות יח (תשנ"ד), עמ' 9–37; Hagit Lavsky, 'The Experience of the Displaced Persons in Bergen-Belsen: Unique or Typical Case?', *We Are Here* (above, n. 61), pp. 225–227; idem, 'A Community of Survivors: Bergen Belsen as a Jewish Centre after 1945', *The Journal of Holocaust Education* 5, 2–3 (1996), pp. 162–177; idem, 'The Day After: Bergen Belsen from Concentration Centre to the Centre of the Jewish Survivors in Germany', *German History* 11, 1 (1993), pp. 36–59; Nicola Schlichting, 'Öffnet die Tore הוא בלזן ברגן-בלזן על מחנה ברגן-בלזן', *von Erez Israel*: Das jüdische DP-Camp Belsen 1945–1948, Nürnberg 2005.

67 ראו Angelika Eder, *Flüchtige Heimat: Jüdische Displaced Persons in Landsberg am Lech, 1945 bis 1950*, München 1998; Angelika Königseder, *Flucht nach Berlin: Jüdische Displaced Persons, 1945–1948*, Berlin 1998; Jim G. Tobias, *Vorübergehende Heimat im Land der Täter: Jüdische DP-Camps in Franken 1945–1949*, Nürnberg 2002. טוביאס פרסם מחקר כולל זה ואחר כך מחקרים ממוקדים על כמה מחנות בחבל פרנקוניה בגרמניה, ובהם, למשל, מחנה העקורים בגיבלשטדט, Jim G. Tobias, *Zu Pessach nach Unterfranken: Das jüdische DP-Camp Giebelstadt 1948–49*, Nürnberg 2005. כן יש להזכיר את הקובץ שטוביאס היה שותף לו, Peter Fassl, Markwart Herzog and Jim G. Tobias (eds.), *Nach der Shoa: Jüdische Displaced Persons in Bayerisch-Schwaben 1945–1951*, Konstanz 2012. וראו Stefan Schröder, *Displaced Persons im Landkreis und in der Stadt Münster 1945–1951*, Münster 2000. עוד על ראשית המחקר בנושא שארית הפליטה בגרמניה ועל מחקר של מחנות עקורים נוספים, ראו, ibid., pp. 7–8.

68 ראו Atina Grossmann, *Jews, Germans and Allies: Close Encounters in Occupied Germany*, Princeton–Oxford 2007; Kierra Crago-Schneider, *Jewish 'Shtetls' in Postwar Germany: An Analysis of Interactions Among Jewish Displaced Persons, Germans, and Americans, Between 1945 and 1957 in Bavaria*, Ph.D. Dissertation, University of California, Los Angeles 2013; Margarete Myers Feinstein, *Holocaust Survivors in Postwar Germany, 1945–1957*, New York 2010. Ruth Gay, *Safe, אכן אפשר להזכיר את סקירתה הספרותית יותר של רות גיא, Among the Germans: Liberated Jews after World War II*, New Haven 2002.

גם מחקר עיתונות שארית הפליטה בידיש מתפתח והולך, ועם זאת, חומר רב מאוד עדיין מחכה לבדיקה ולעיון.⁶⁹ סקירות מקיפות של שלל העיתונים שראו אור במחנות העקורים לסוגיהם כמעט שאין בנמצא, ולמעשה, ספרו של צמח צמרון – שהיה שליח הבריגדה היהודית ופעל בקרב העקורים, ואף ערך את אחד מעיתוני שארית הפליטה בידיש – שנכתב בשנת תש"ל (1970), הוא עדיין הסקירה המלאה והכוללת ביותר של עיתונות זו.⁷⁰ גם באופן השימוש בעיתונות במסגרת המחקר חלה התפתחות. אמנם לאורך השנים השתמשו חוקרים רבים שעסקו בשארית הפליטה במאמרים ובפרסומים מתוך העיתונות, אך בדרך כלל הם ראו בהם מקור היסטורי שממנו אפשר לדלות מידע, ולא מושא מחקר העומד בפני עצמו. משום כך על פי רוב השימוש בחומר הרב שפורסם בעיתונות שארית הפליטה היה לקטני (אקלקטי) – כלומר נלקחו מקורות מכמה עיתונים ומכמה תאריכים, בלי סדר או שיטה – וגם לא ניתנה תשומת לב מספיקה למשקלו התרבותי של הטקסט, להקשריו הספרותיים ולשפה שבה נכתב – יידיש. המודעות לצורך לחקור את העיתונים כמכלול, לבחון את השפעתם החברתית ולברר את המניעים האישיים והאידיאולוגיים שעמדו מאחורי פרסומם הולכת ומתגברת, ובהקשר זה יש

69 רוב עיתונות שארית הפליטה בידיש זמינה לחוקרים בעיקר באוסף העיתונות הגדול השמור במכון ייו"א, ראו הקטלוג Nina Warnke & Zachary M. Baker (eds.), *Jewish Displaced Persons Periodicals from the Collections of the YIVO Institute*, New York 1990. העתקים מאוסף זה שמורים בספריית יד ושם, ראו עיתונות שארית הפליטה, אוסף מיקרופילמים PFI 90.

70 צמרון (לעיל, הערה 15). צמרון פעל במחנות העקורים בגרמניה בשמו המקורי, משה הלפרין. הוא נשלח לגרמניה מטעם הבריגדה זמן קצר לאחר השחרור והיה פעיל בקרב אנשי שארית הפליטה תקופה ארוכה. כן היה מעורכי העיתון 'אונדזער וועלט' [עולמנו] שהתפרסם במינכן. ראו שם, עמ' 153, הערה 4. ארכיונו האישי של צמח צמרון, ובו התכתבויות מזמן שהותו במחנות העקורים, שמור בארכיון לחינוך יהודי בישראל ובגולה באוניברסיטת תל אביב, תיקים מס' 7/128 ו-7/134. תצוין גם סקירתו החשובה של יוסף גאר מעורכי 'לאנדסברגער לאגער צייטונג', ראו יוסף גאר, 'באפריטע יידן: צו דער געשיכטע פון דער שארית-הפליטה אין דער אמריקאנער זאנע', קאפיטל 5: 'צייטונגען און פערצידישע אויסגאבעס', פון נאענטן עבר, 3, ניו יארק 1957, עמ' 150–177. יש לציין גם את קובץ המאמרים של קבוצת חוקרים בגרמניה הסוקרת היבטים נבחרים בעיתוני שארית הפליטה, ראו Anne-Katrin Henkel and Thomas Rahe (eds.), *Publizistik in jüdischen Displaced-Persons-Camps im Nachkriegsdeutschland: Charakteristika, Medientypen und bibliothekarische Überlieferung*, Frankfurt am Main 2014. למאמר סקירה תמציתי על עיתונות שארית הפליטה, ראו Eliezer Rabinowitz, 'Jewish Journalism in the Refugee Camps in Germany', *Our Press* 7 (1991), pp. 27–36.

להזכיר, למשל, את ניתוחו של יחיאל שיינטוך את העיתון 'תחיית המתים' מבוכנוואלד, וכמה מחקרים נוספים.⁷¹ עוד ראוי לציין בהקשר זה את מחקרה של תמר לוינסקי, העוסק בקבוצה מייצגת של עורכים וכותבים בעיתונות שארית הפליטה. לוינסקי בחנה לעומק פרסומים רבים מתוך עיתונות שארית הפליטה בידיש, וכן התכתבויות ומקורות נוספים הקשורים באישים המעורבים בה.⁷²

71 יחיאל שיינטוך, "תחיית המתים": העיתון הראשון של שארית הפליטה ועורכו, חוליות 10 (סתיו 2006), עמ' 191–218. בעבודת המוסמך שלי בדקתי את העיתון 'אונדזער שטימע' מברגן-בלזן, ראו אלה פלורסהיים [אביטל-פלורסהיים], הנצחה באמצעות תיעוד ויצירה: העיתון 'אונדזער שטימע' [קולנו] ממחנה העקורים ברגן-בלזן, 1945–1947, עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, 2003. וראו גם מחקרו של שליכטינג העוסק בעיתון 'א' היים' שהופיע במחנה העקורים לייפהיים, Nicola Schlichting, "Mir willn lozn hern undzer sztim un wort": A Heim – die Zeitung der jüdischen DPs in Leipheim', *Nach der Shoa: Jüdische Displaced Persons in Bayerisch-Schwaben 1945–1951*, eds. Peter Fassl, Markwart Herzog and Jim G. Tobias, Konstanz Tamar Lewinsky, 'Dangling Aצל', 2012, pp. 111–126. *Roots? Yiddish Language and Culture in the German Diaspora*, *We Are Here* (above, n. 61), pp. 329–330, n. 3. כן ראוי להזכיר בהקשר זה את סיפורו הייחודי של העיתון העברי 'ניצוץ', שיצא לאור בפעם הראשונה במחתרת בקובנה בתקופת השלטון הסובייטי שלפני המלחמה, ולאחר מכן בגטו בעיר תחת הכיבוש הנאצי, לבסוף יצאו עוד שבעה גיליונות של העיתון במחנה הריכוז דכאו-קאופרינג בגרמניה בידי יהודים שגורשו לשם מקובנה. לאחר השחרור המשיך אחד מן העורכים ששרד את המלחמה, שלמה פרנקל (שפיר), את הוצאתו לאור של העיתון במינכן. הגיליון הראשון אחרי המלחמה יצא כבר בראשית יולי 1945, ומספרו היה 43. מנקוביץ חקר את הופעתו המחתרתית של העיתון בזמן השואה בקובנה ובקאופרינג, ראו זאב מנקוביץ (עורך), היכון לקראת חירות: רשימות מגטו קובנה וממחנה קאופרינג: אלמנך גדוד מעפילים והביטאון ניצוץ, ירושלים תשע"א. על ה'ניצוץ' ראו גם ספרה של ויינריב, נכדתו של שפיר, שתרגמה את גיליונות העיתון מתקופת המלחמה לאנגלית והקדימה מבוא רחב על תולדותיו: Laura M. Weinrib (ed.), *Nitzotz: The Spark of Resistance in Kovno Ghetto & Dachau-Kaufering Concentration Camp*, Syracuse 2009.

72 לוינסקי (לעיל, הערה 53). יש לציין שמחקרה של לוינסקי אינו עוסק בקהל הקוראים של עיתוני יידיש ולא בהשפעתם החברתית הרחבה יותר של העיתונים במחנות.

המקורות ושאלות המחקר

במוקד הספר הזה ניצבת, כאמור, עיתונות שארית הפליטה. ואולם, בשל היקפו הגדול מאוד של קורפוס עיתונות העקורים, ובשל הרצון לבדוק את העיתונים בדיקה מעמיקה ומקיפה, היה צורך לערוך את המחקר באמצעות 'מקרי מבחן', כדבריה של לבסקי:

מחקר חיי היום-יום, מחקר 'מבפנים' או 'מלמטה' של שארית הפליטה במחנות העקורים ובקהילות היהודיות בגרמניה שלאחר המלחמה, מחייב הצטמצמות המאפשרת להעמיק בפרטים. מכאן הצורך לעסוק ב'מקרה' מייצג. עם זאת יש לעסוק ב'מקרה' מתוך ערנות למאפייניו המיוחדים הבלתי מייצגים.⁷³

במקרה דנן, כדי לקבל תמונה משקפת יותר, בחרתי כמה מקרי מבחן מייצגים, ולפיכך יעמדו במוקד הספר העיתונים האלה: (א) אונדזער וועג [דרכנו], 1945–1949, עיתון הוועד היהודי המרכזי של האזור האמריקני שיצא לאור במינכן; (ב) אונדזער שטימע [קולנו], 1945–1947, עיתון הוועד היהודי המרכזי של האזור הבריטי שיצא לאור במחנה העקורים ברגן-בלזן; (ג) לאַנדסבערגער לאַגער צייטונג [עיתון מחנה לנדסברג], שלימים נקרא 'ידישע צייטונג' [עיתון יהודי], 1945–1948, יצא לאור במחנה העקורים לנדסברג באזור הכיבוש האמריקני וזכה לתפוצה רחבה במחנות עקורים רבים אחרים. מחנה לנדסברג, שליד דכאו, היה בתקופה הראשונה שלאחר סיום המלחמה מרכז החיים היהודיים בגרמניה; (ד) אונדזער האַפּענונג [תקוותנו], 1946–1947, שיצא לאור במחנה העקורים אשווֶגָה (Eschwege), בקרבת העיר קאסֶל (Kassel) שבמדינת הסה (Hesse), בצפון אזור הכיבוש האמריקני, והיה עיתון מחוזי שהופץ במחנה ובסביבת העיר. הבחירה בארבעת העיתונים האלה דווקא נסמכת על שיקולים אחדים. קודם כול, בחירה זו נובעת מן הרצון להתמקד בעיתונות שהתפרסמה במחנות העקורים בגרמניה ולא באוסטריה או באיטליה. בגרמניה היה ריכוז אנשי שארית הפליטה הגדול והיציב ביותר בהשוואה למרכזי העקורים האחרים, שהתאפיינו בשינויי אוכלוסין תדירים. יתר על כן, משום שאוכלוסיית הניצולים במחנות בגרמניה הייתה גדולה יותר ויציבה יותר, ניכרת יותר התפתחות חיי הקהילה בתוכה והתמסדותה, עובדה המסייעת בבחינתם של סדרי המחנות ואופיים.⁷⁴

73 חגית לבסקי, 'שארית הפליטה כישות לאומית בהתהוות, 1945–1950', השואה – היסטוריה וזיכרון, קובץ מאמרים שי לישראל גוטמן, בעריכת שמואל אלמוג ואחרים, ירושלים תשס"ב, עמ' 188.

74 על מאפייני מחנות העקורים באוסטריה ואוכלוסייתם, ראו שיין, בריאות בתנאי עראי

נוסף על כך, בדיקת עיתונות שארית הפליטה בספר זה מבקשת להתמקד בעיתונות הלא-מפלגתית דווקא, משום שעל פי רוב עיתונות זו מספקת נקודת מבט רחבה יותר על חיי המחנות למיניהם, ומצטיינת בדרך כלל בעיסוק במגוון רחב של נושאים (ראו בפרק הראשון להלן). יתר על כן, בחינת ארבעת העיתונים שהוזכרו לעיל נועדה להעניק תמונה השוואתית ומקיפה ככל האפשר, שכן היא כוללת עיתונים בעלי מאפיינים שונים ומשלימים: עיתון של הוועד היהודי המרכזי של אזור הכיבוש הבריטי (אונדזער שטימע) ועיתון של הוועד המרכזי באזור הכיבוש האמריקני (אונדזער וועג); עיתון בעל תפוצה רחבה של מחנה גדול ומרכזי (לאַנדסבערגער לאַגער צײַטונג), לעומת עיתון של מחנה משני וקטן יותר (אונדזער האַפֿענונג), כלומר עיתון של ועד מרכזי ועיתון מקומי וממוקד יחסית.

תקופת פרסומם הקצרה של העיתונים האלה – בין שנתיים לארבע שנים לכל היותר – מאפשרת לבחון מידע רב העולה מתוכם: נושאי הכתיבה, סוגי המאמרים, המדורים, הכותבים ועוד. התקופה הממוקדת, והעובדה שלא מעטים מהעוסקים בכתיבת העיתונים ובעריכתם לא התחלפו לאורך כל זמן הופעתם של העיתונים, מסייעות רבות בניתוח הפרסומים בכללותם, על נושאיהם ועל מגמותיהם. בדרך זו אפשר לשרטט תמונה רחבה של פעילות המחנות בכלל, ובפרט של העשייה התרבותית ביידיש, היחס אליה וחשיבותה בעיני פעיליה, כפי שהשתקפו מעל דפי העיתון.

באמצעות בדיקה מדוקדקת של העיתונים האלה ברצוני לצייר תמונה מקיפה של ביטוייה המגוונים של תרבות היידיש במחנות בתחומי היצירה הכתובה, התאטרון ועוד, ולעמוד על גילוייה של תופעה זו ועל משמעותה. יתר על כן, אבקש לברר מה היה התפקיד שמילאה תרבות היידיש במחנות העקורים ומה היה מקומה בעיני העקורים עצמם. בין השאר, אעסוק בשאלות האלה: מה היה מקום היידיש במחנות העקורים בתחום החינוך, בתחום הפעילות הציבורית ועוד, ומה היה מעמדה מול העברית ומול שפות אחרות? במה באה לידי ביטוי השאיפה לשימור תרבות היידיש, וכיצד היא שימשה מתווכת

(לעיל, הערה 58), עמ' 22–24. שיין מציינת את המעבר הגדול של ניצולים במסגרת תנועת 'הבריחה' דרך מחנות העקורים באוסטריה בדרכם למחנות בגרמניה. כן היא עומדת על התגבשותה העצמאית של קהילה של ניצולים יהודים ממוצא אוסטרי בווינה, שם, עמ' 24–33. נוסף על כך שיין מציינת את חוסר שיתוף הפעולה בין ניצולים שנמצאו על אדמת אוסטריה ביום השחרור והחלו להתארגן בה לאחר המלחמה, לבין רפטריאנטים שחזרו מעט מאוחר יותר משטחי ברית המועצות, להבדיל מן המצב במחנות העקורים בגרמניה, שבהם קיבלו הרפטריאנטים את מרותה של הנהגת הניצולים שנוסדה לאחר השחרור. ראו שם, עמ' 37.

לתרבות שהתקיימה לפני השואה? מה היה חלקה של הפעילות התרבותית בידיש במחנות העקורים בשיקום חייהם האישיים והקהילתיים של העקורים-הניצולים, וכיצד תפסו העקורים את ההתרחשות התרבותית במחנות ואת משמעותה בעבורם? מחקר זה עוסק אפוא בקהל הרחב של יושבי מחנות העקורים, בציבור הגדול של קוראי עיתונות שארית הפליטה, ובוחן את אמצעי התקשורת העיקרי שתיאר את ההתרחשויות במחנות וביטא את רחשי לבם של יושביהם. המחקר אינו מעמיד במרכז את העורכים והכותבים בעיתונות דווקא, את אותה עילית ספרותית ועיתונאית שעסקה בפרסום העיתונים, ואינו מבקש לבדוק במיוחד את הגותם ותחושותיהם, ולכן אין הוא עוסק על פי רוב בהתכתבויותיהם הפרטיות או ביצירותיהם הספרותיות שהופצו בקרב קהל מצומצם. עם זאת, הוא עושה שימוש בכתביהם ובמאמריהם בעיתונים, שפנו לקהל הרחב ועשרות אלפים מאנשי שארית הפליטה קראו אותם שוב ושוב, והיה להם חלק חשוב בשיח הציבורי.

יתר על כן, גם בעת בחינת הפעילות בידיש בתחומי התאטרון והכתיבה הספרותית במחנות העקורים כפי שהשתקפה בעיתונים אין המחקר עוסק בבירור אמנותי של פרטי הבימוי וההפקה המסוימים של כל הצגה והצגה, או בבחינה ספרותית של דרכי הביטוי והיצירה של אנשי שארית הפליטה, אלא מבקש לבדוק את הפעילות בתחום התאטרון בקרב שארית הפליטה ואת היצירה החדשה בידיש בקרבה בהיותה תופעה תרבותית בעלת הקשר. היקפה של התופעה והחיוניות והעוצמה שבהן התמסרו העקורים אליה מלמדים על מרכזיותה בחייהם במחנות ועל החשיבות שבבירור משמעותה. לבסוף יצוין כי לבד מבדיקת עיתוני שארית הפליטה הסתייעתי במקורות נוספים, ובהם ארכיונים אישיים וארגוניים, המשלימים את המידע העולה מן העיתונים; ספרי זיכרונות ועדויות של אישים שהיו מעורבים בנעשה במחנות, המספקים זווית ראייה מאוחרת אך רבת עניין על התפתחות החיים במחנות העקורים ועל חלקם בהם, וכן חומר ספרותי רב הקשור ביצירה בידיש בשנים הראשונות שלאחר השואה.

על המקורות ועל התרגומים

עיתוני שארית הפליטה העומדים במרכז ספר זה לא היו עיתונים יומיים. העיתונים בעלי תדירות ההופעה הגבוהה ביותר פורסמו בשיאם פעם אחת או פעמיים בשבוע, אך כולם סבלו מחוסר עקביות בתדירות הפרסום בגין קשיים טכניים. כדי להקל על ההתמצאות, ההפניות למאמרים מתוך העיתונים האלה בגוף הטקסט יציינו הן את מספר הגיליון, הן את תאריך הפרסום.

כן יצוין כי העיתון 'לאנדסבערגער לאַגער צײַטונג' ממחנה העקורים לנדסברג שינה את שמו ל'ידישע צײַטונג' מגיליון 55 (25 באוקטובר 1946), ואולם מספור הגיליונות נמשך כסדרו. יתר על כן, עיתון זה, כמו 'אונדזער האָפֿענונג' ממחנה אָשוווגה, פורסם עד שנת 1947 בידיש באותיות לטיניות, על פי האורתוגרפיה הפולנית (ראו צילום ודיון בנושא זה בפרק השני).

[illegible]

חלק מעמוד השער של גיליון 22 של העיתון 'לאנדסברגער לאגער צייטונג', 15.3.1946

כדי להקל על הקריאה, הציטוטים מתוך העיתונים האלה, שנאמרו הופיעו במקור באותיות לטיניות, תועתקו לידיש באות עברית. עם זאת, במראי המקום שבהערות השוליים הובאו שם המאמר ומחברו כפי שהופיעו במקור (בתעתוק של יידיש לאותיות לטיניות לא מקובל להשתמש באותיות גדולות, capital letters). כמו כן, כדי להקל על קריאת הטקסט וניתוחו תוקן לעתים הכתיב ביידיש על פי תקנות הכתיב שקבע מכון יי"א. נוסף על כך, כל הציטוטים מיידיש בספר תורגמו במלואם לעברית, ותרגומם מובא בסוגריים מרובעים, אולם כותרות המאמרים במראי המקום שבהערות השוליים לא תורגמו. כל התרגומים בספר הם שלי, אלא אם כן צוין אחרת.